

Черних Л.А.

ДО ПИТАННЯ ПРО ҐРУНТОВІ МОГИЛЬНИКИ ДОБИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ В НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Реферат: Статтю присвячено проблемам вивчення поховальних пам'яток доби ранньої і середньої бронзи, які визначені як «ґрунтові могильники». На тлі дискусійних питань детально розглянуті матеріали могильників Нижнього Подніпров'я (Леонтівка - I, II, Гаврилівка), досліджених в 50-х рр. XX ст. Розглянуто умови місцезнаходження пам'яток, характер проведених польових робіт, культурно-хронологічна належність виявлених поховань. Виражена точка зору про відсутність надійних критеріїв для визначення даних пам'яток як ґрунтових могильників.

Ключові слова: Нижнє Подніпров'я, кургани, знищений насип, ґрунтові могильники, поховання, археологічні культури бронзової доби, біригуалізм, відносна синхронність, пряма стратиграфія, фрагментарно досліджені об'єкти.

Вивчення степових культур доби палеометалу в Північному Причорномор'ї налічує вже понад півтора століття. На базі величезної кількості досліджених поховальних пам'яток головною рисою цих культур виступає курганний обряд поховання, тому нерідко їх називають «курганними культурами». Проте, в науковій літературі від початку 60-х рр. XX століття з'являються відомості щодо знахідок ґрунтових (пласких, безкурганних) могильників, утворених носіями степових культур доби енеоліту – бронзового віку, де мова йде про поховання, які не мали будь-якого помітного насипу.

Темою цієї статті є аналіз підстав, пов'язаних з виділенням ґрунтових могильників доби ранньої / середньої бронзи (з похованнями переважно ямної та катакомбної культур), а також пов'язаних з ними концептуальних положень. Однією з перших робіт, що повідомляли про знахідки ґрунтових могильників, була стаття, заснована на частковій публікації матеріалів, здобутих археологічними роботами 50-х рр. в Нижньому Подніпров'ї [Шапошникова 1961]. У наступні роки спорадично публікуються повідомлення про дослідження окремих ґрунтових могильників також у Подінців'ї [Санжаров, Привалова 1990], на Донщині [Погорелов 1989], в Поволжі [Дремов 1989; 1996]. Але саме для Нижнього Подніпров'я наявність ґрунтових могильників відзначається в якості характерної риси [Тошев 1995, с. 39; Пустовалов 2005, с. 40-41]. Відомості щодо знахідок ґрунтових могильників доби енеоліту – бронзового віку Нижнього Подніпров'я, відомих до початку 90-х рр. XX ст., зібрані в роботах М.П. Оленковського та С.Ж. Пустовалова, де їх перелік складає до 25 пунктів [Оленковський, Пустовалов 1993; Пустовалов 2005, с. 148-149].

Незважаючи на відносну рідкість повідомлень про ґрунтові могильники на тлі публікацій про розкопки курганних могильників, вони стали підставою для положення про існування «біригуалізму» у поховальних обрядах степових культур доби бронзи та синхронізації цих культур. Формування зазначених положень, певною мірою, виходять від вказаної вище статті О.Г. Шапошикової [Шапошникова 1961]. Основним змістом статті є публікація матеріалів ґрунтових могильників, що були виявлені біля с. Осокорівка на р. Базавлук, а також біля сс. Леонтіївка та Гаврилівка на березі Каховського водосховища в Ново-Воронцовському р-ні Херсонської обл. За свідченням автора тут були відкриті поховання в прямокутних і овальних ямах, з випростаним та скорченим положенням скелетів, з керамічним посудом, показовим як для ямної культури, так і з орнаментом, що характерний для «розвиненого етапу катакомбної культури». За підсумком узагальненої характеристики ці матеріали були визначені як особлива культура з провідними ознаками ямної, оскільки її носії продовжували звичай поховання переважно «в простих овальних ямах», але мали й риси катакомбної культури, як запозичення в наслідок щільного теренового контакту. Відповідно, впливав висновок щодо співіснування й певної синхронності ямної та катакомбної культур [Шапошникова 1961, с. 10-11].

Нагадую, що ідею співіснування ямної та катакомбної культур свого часу висловлювали прихильники міграційної гіпотези походження останньої, коли в якості хронологічно пріоритетних варіантів виступали або передкавказька [Артамонов 1950; Фисенко 1967], чи то донецька [Клейн 1962; 1968] катакомбні культури, на периферії яких і відбувалося «змішування» ямних та катакомбних ознак. Наведені в статті матеріали стали фактичним підтвердженням положень, висловлених раніше в рецензії С.С. Березанської та О.Г. Шапошникової на монографію Т.Б. Попової [Попова 1955]. У рецензії спростовувалась правомірність як виділення варіантів катакомбної культури в Подніпров'ї та північному Приазов'ї, так і положення щодо послідовної зміни та генетичного зв'язку ямної й катакомбної культур. На погляд рецензенток на Нижньому Дніпрі впродовж усього катакомбного часу жили племена з особливою культурою, близькою до ямної, що сприйняла ряд елементів катакомбної культури, носії якої жили в східніших областях [Березанская, Шапошникова 1957, с. 270-273].

На тлі накопичених дотепер знань чимало положень середини ХХ ст. виглядають застарілими. Так, встановлено, що поховання в «овальних ямах» і «в ямах з підбоями», які розглядалися або як перехідні форми споруд в процесі генези від ямної культури до катакомбної [Попова 1955], або як наслідок запозичень під час співіснування цих культур [Березанская, Шапошникова 1957; Шапошникова 1961], є придонними сегментами не до кінця простежених катакомб. Тобто, вони є похованнями катакомбної культури. На цю обставину вказував Л.С. Клейн у критичній статті ще на початку 60-х рр. [Клейн 1961], що й підтвердилося усіма подальшими дослідженнями. Впродовж 70-х – 80-х років присутність численних пам'яток катакомбної культури встановлено не лише для Приазов'я та Нижнього Подніпров'я, але й на теренах західніше від Дніпра, до кордонів з лісостепом, а також у Північно-Західному Причорномор'ї. Величезний ареал катакомбних пам'яток від Передкавказзя до Подунав'я отримав визначення катакомбної культурної історичної спільності (ККІС). В рамках ККІС виділено ранній катакомбний горизонт і хронологічно пізніші катакомбні культури в окремих регіонах з особливостями поховального обряду, керамічного та інших матеріалів [Евдокимов 1979; 1980; Ковалева 1982; Братченко, Шапошникова, 1985; Братченко 1989; 2001; Смирнов 1996; Трифонов 1991; Кияшко 1999; Санжаров 2001; 2005; та ін.]. Дані курганної стратиграфії, засновані на багаторічних спостереженнях тисяч розкопаних курганів в різних регіонах Степу свідчать на користь однозначної тенденції, що постійно повторюється, коли катакомбні поховання ідуть за ямними. Встановлено, що випростаний стан небіжчиків на спині показовий не для ямної, а для інгульської (дніпро-азовської) катакомбної культури, що була виділена за безпосередньої участі О.Г. Шапошникової [Шапошникова та ін. 1977, с. 29-31; Братченко, Шапошникова 1985]. До того ж інгульські поховання виявляють пізнішу хронологічну позицію в курганах не тільки щодо катакомбних поховань раннього періоду, але й щодо поховань донецької катакомбної культури раннього етапу [Санжаров 1991; 2001; та ін.].

Безумовно, проблеми відносної й абсолютної хронології степових культур не втратили своєї актуальності в плані їх уточнення і деталізації, але особливої гостроти ці питання набувають при спробах кардинального перегляду сформованій хронологічної схеми та відносної послідовності культур доби бронзи. Причому, якщо раніше в роботах прихильників міграційної гіпотези походження катакомбної культури йшлося про співіснування ямної і катакомбної культур на суміжних територіях, то з кінця ХХ ст. в ряді робіт пропонується ідея співіснування цих культур на одній території впродовж тривалого часу [Шилов 1982, Пустовалов 1991; 1995; та ін.].

Розвиток думки щодо біритуалізму в населення степових культур доби бронзи та про їх відносну синхронність є характерним для робіт, пов'язаних з питаннями соціально-

історичних реконструкцій¹. Так, С.Ж. Пустовалов розглядає сукупності ямних і катакомбних пам'яток не як окремі (і до того ж послідовні) культури доби бронзи, а як окремі поховальні обряди, що представляють різні етнічні групи в рамках одного «соціального організму» зі станovo-кастової системою, де вищою і пануючою кастою виступав інгульський етнос [Пустовалов 1995; 2005; та ін.]. Тут ґрунтові могильники залучаються в якості важливих джерел реконструкції соціальної структури. Наведений перелік місцезнаходжень «плоских» могильників за С.Ж. Пустоваловим стає фактичним свідченням широкого «біритуалізму» для всього періоду енеоліту-бронзи в степовому Подніпров'ї. За тим передбачається, що кількість людей, похованих у плоских могильниках, «значно більша, ніж це можна було б припустити». Виходячи з принципу витрат на спорудження могили, автор вважає, що ґрунтові могильники могли бути залишені представниками неповноправного населення, які мали низький соціальний статус [Оленковський, Пустовалов 1993, с. 5; Пустовалов, Степанова 1994, с. 102; Пустовалов 1991; 2005, с. 40-41].

Одним з аргументів відносної синхронності різних етнокультурних груп, за С.Ж. Пустоваловим, є безсистемність у розташуванні їх могил на плоских могильниках і відсутність на них випадків прямої стратиграфії [Оленковський, Пустовалов 1993, с. 4; Пустовалов 2005, с. 40]. Цю точку зору поділяє Г.М. Тощев, підкреслюючи як характерну рису ґрунтових могильників поєднання хронологічно різних ознак у складі поховань доби ранньої – середньої бронзи, що ускладнює їх чітке віднесення до певного хронологічного періоду. За Г.М. Тощевим детальне висвітлення питань вивчення ґрунтових могильників передбачає збільшення числа відомостей про їх знахідки з урахуванням як неопублікованих архівних матеріалів, так і джерел, виданих у тезах [Тощев 1994, с. 102-103; 1995, с. 39].

Першорядною умовою використання джерел для різного роду соціальних реконструкцій є встановлення їх достовірності, того факту, що могильники дійсно були «безкурганними», себто «ґрунтовими». Визначення характеру могильників в ряді випадків є досить складною проблемою, що зумовлено: по-перше, ступенем збереження археологічних пам'яток; по-друге, необхідністю диференційованого підходу до вивчення особливостей поховальних обрядів різних культур.

Донині найнадійніше встановлено функціонування ґрунтових могильників за доби пізньої бронзи. Так, у поховальному обряді білозерської культури виділяють три типи могильників: курганні, курганно-ґрунтові та ґрунтові [Березанская и др. 1986, с. 126]. Яскравою специфікою тут виступають курганно-ґрунтові могильники, які надають досить чітку систему планування поховань. На всіх найбільш вивчених пам'ятках вона визначається прив'язкою ґрунтових поховань до курганів та відбита розташуванням ґрунтових поховань в міжкурганному просторі рядами – одним або кількома. Наприклад, повністю розкопані могильники на півдні Херсонщини займали велику площу з розташуванням ґрунтових могил в широтному напрямку: могильник біля с. Широке, містив 2 кургани та 120 ґрунтових поховань на площі 200×60 м; а могильник біля с. Брилівка – 11 курганів і 170 ґрунтових поховань на площі 600×250 м. На цих могильниках представлено чітке виділення багатих підкурганних поховань, помітне не лише за наявністю насипів, а й по ряду інших ознак: складна підкурганна споруда, кількість і якість поховального інвентарю. Тому поява могильників, що органічно поєднали курганный і безкурганний обряди поховань, на думку дослідників, знаходить пояснення в сфері розвитку соціальних відносин населення

¹ Поєднання курганного і ґрунтового обряду поховань в рамках тієї чи іншої культури «традиційно» пояснюється соціальними або економічними факторами, що характерно не лише для доби бронзи, але також і для раннього залізного віку. Так, за М.А. Остапенком курганні та ґрунтові могильники скіфів відбивають відмінність господарської діяльності та способу життя населення – кочового, який залишив курганні могильники на вододілах, та осілого, ґрунтові могильники якого споруджувалися поблизу місць постійного проживання – на надзаплавних терасах, поблизу гирла балок, на островах [Остапенко 1993, с. 128].

білозерської культури [Лесков 1971, с. 75-91; Березанская и др. 1986, с. 126-134; Евдокимов 1999].

Але в більшості випадків віднесення поховальних пам'яток до типу ґрунтових могильників викликає певні сумніви. Наприклад, підкреслюється умовний характер виділення типу «ґрунтових могильників» тієї ж білозерської культури, оскільки сюди відносять поодинокі поховання, збори в розмивах берегів річок, поховання на поселеннях [Березанская и др. 1986, с. 130]. Існує складність визначення характеру індивідуальних енеолітичних могильників, на відміну від ґрунтових енеолітичних колективних могильників мариупільського типу з похованнями в траншеях або спільних ямах. Для індивідуальних енеолітичних поховань, як відомо з курганної стратиграфії, характерні від початку низькі насипи. Ю.Я. Рассмакін вважає, що наявність або відсутність будь-якої надмогильної конструкції до моменту дослідження такого роду індивідуальних могильників слід сприймати «надто відносно» [Рассмакін 2004, с. 2].

Нарешті, більшості археологів, які працювали в степових експедиціях на розкопках курганних груп, добре відомі численні кургани зі знищеним насипом, що датуються як добою енеоліту – бронзи, так і раннім залізним віком. Такого роду об'єкти розташовуються як на низьких надзаплавних терасах, так і на підвищених вододільних плато. Руйнування курганних насипів може бути зумовленим різними причинами, як природними – поступове осідання в часі неукріплених земляних насипів (можливо спочатку невеликих); так і антропогенними – в ході багаторічних сільськогосподарських робіт, різного роду будівництв, в тому числі з використанням ґрунту насипів курганів на зведення земляних споруд (насипів доріг, промислових, воєнних та інших об'єктів). У капітальній роботі С.В. Поліна зібрані історичні свідчення що до колосальній кількості курганів на теренах України, традиція споруди яких виникла в IV тис. до н.е. та панувала до раннього середньовіччя [Мозолевский, Полин 2005, с. 196-218]. Тут же відзначені катастрофічних масштабів їх руйнування, що було помічено вже археологами XIX ст.² Причому, якщо серед курганів кількісно переважали малі насипи висотою 1-2 м, діаметром 20-30 м, то саме вони піддавалися найбільш швидкому руйнуванню [Мозолевский, Полин 2005, с. 197].

У процесі польових досліджень курганних груп місця зниклих насипів найуспішніше виявляють на поверхні розораного ґрунту. На місце кургану можуть вказувати різні ознаки: малопомітне підвищення, каламутна пляма розораного викиду, рознесені по сучасній поверхні каміння зруйнованого перекриття поховання чи обкладки насипу, фрагменти керамічного посуду та інші артефакти. Іноді місця курганів визначаються за даними аерофотозйомки, або, як показали недавні дослідження, лише за допомогою магнітної зйомки [Полин и др. 2017]. Як зауважив В.В. Отрощенко - відсутність насипу на момент дослідження зовсім не означає, що його на цьому місці ніколи не було [Отрощенко 2001, с. 34]. При розкопках такого роду об'єктів нерідко виявляються рештки кругової курганної архітектури: характерне розташування поховань, наявність ровиків або навколо-курганної виїмки в материковому шарі, заповненої чорноземом, та інше. Такі спостереження, звичайно, можливі за умови дослідження пам'ятки на всій її площі й ретельної уваги в процесі польових робіт.

Так, елементи курганної архітектури були виявлені при аналізі опублікованого могильника на курганному полі Мамай-Гора на лівому березі Дніпра в Кам'янсько-Дніпровському р-ні Запорізької обл. [Отрощенко 2001, с. 33-35]. Даний могильник, що мав 17 поховань і не мав ознак курганного насипу, за визначенням автора розкопок був монокультурним (катакомбним) ґрунтовим могильником [Тошев 1995, с. 32-40]. Як повідомляється, він знаходився в 60 м на захід від трьох курганів (скіфських і кургану доби бронзи), які перебували в безпосередній близькості один від одного на північній ділянці

² Наприклад, наведено красномовне свідчення Д.Я. Самоквасова, який відзначав при розкопках курганного могильника на Київщині в 1876 р, що з понад 100 курганів за 60 років постійної оранки збереглося тільки 11 найбільших насипів [Мозолевский, Полин 2005, с. 197].

курганного поля поблизу краю берегової лінії, що руйнується [Тошев 1995, с. 33]. Тобто цей об'єкт входив до складу курганної групи. В.В. Отрощенко переконливо показав, що цей могильник був курганом зі знищеним насипом, який містив різночасові поховання епохи бронзи. Цілковито впізнаними виявилися обрядові ознаки поховань, що відповідали чотирьом послідовним культурним групам: пізньоямні, ранньокатакомбні, інгульської катакомбної та покровської зрубної культур. Показовими є зіставлення даних планиграфії та стратиграфії об'єктів, виявлених на розкопаній площі, місцезнаходження яких відповідає розташуванню поховань саме в курганах. Зокрема, пізньоямні та катакомбні поховання розташовувалися за дугою, що характерно для курганів. При цьому виявлені й випадки прямої стратиграфії, а площа могильника була обмежена колом із ям на його периферії [Отрощенко 2001, с. 33-35]. Останній факт з великою ймовірністю дозволяє припустити, що курган був розкопаний практично на всій його площі.

Даний приклад критичного аналізу показав, що обґрунтування положення про обрядовий «біритуалізм», навряд чи можливо звести тільки до статистичного обліку «грунтових» могильників. Критика джерела необхідна в кожному конкретному випадку, що передбачає детальний аналіз умов перебування пам'ятки, топографії, ступеня збереження, планування та характеру виявлених об'єктів. На жаль, повноцінний аналіз джерел, наданих в коротких публікаціях або тезових повідомленнях навряд чи можливий, тим більше в рамках однієї статті. Слід зазначити й той факт, що вказівки на знахідки ґрунтових могильників або їх перелік в роботах Г.М. Тошева [1995], М.П. Оленковського і С.Ж. Пустовалова [1993], Пустовалова [2005], містить ряд посилань на опубліковані пам'ятки, які в самих авторів публікацій не мають визначень як «ґрунтові» (наприклад: [Вязьмітіна 1961; Шаповалов, Телегін 1971; Савовський 1977; Балакін 1982; Зубар, Литвинова 1982; та ін.]). У більшості випадків, судячи з переліку публікацій або польових звітів, мова йде про фрагментарно досліджені могильники, де проводився збір матеріалів на поверхні, шурфування чи, в кращому випадку, розкопки окремих поховань, які потрапили в зону зачистки, зазвичай, при розвідувальних або рятувальних роботах в місцях руйнування археологічних пам'яток.

Незадовільний стан вивченості «ґрунтових» могильників змушений визнати й С.Ж. Пустовалов, вказуючи, як виняток, на матеріали, опубліковані в статті О.Г. Шапошнікової 1961 року в якості «спеціально» досліджених [Пустовалов 2005, с. 40-41]. Більшість же пунктів, зокрема, з переліку, наведеного в його роботах, являють собою місцезнаходження, що були виявлені в ході розвідувальних робіт 50-х рр., перш за все розвідками 1957 р., результати яких частково й видала О.Г. Шапошнікова [1961]. Тому треба звернутися до цих матеріалів, що представлені в її статті, у тексті польового звіту, на підставі якого була написана стаття, а також до матеріалів, що були здані авторами до Наукових фондів ІА НАНУ на зберігання³. Пропоную розглянути їх ретельніше, наскільки це можливо.

Звіт цей є підсумком охоронних і розвідувальних робіт Дніпропетровського загону Дніпровської експедиції 1957 р., здійснених у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. Наслідком цього будівництва стало значно розширене русло Дніпра, яке й поглинуло колишні його береги. Відтворене вражаюче видовище Каховського моря, що зруйнувало береги першої лесової тераси, а подекуди й плато разом з численними археологічними пам'ятками. Картина руйнувань спостерігалася по всій лінії проведених досліджень – від широти м. Запоріжжя на півночі до Бериславського р-ну Херсонської обл. на півдні. Основним завданням загону були обстеження порівняно вузької берегової смуги, що руйнувалась водами Каховського моря, як на правому (переважно), так і на лівому берегах Дніпра. Поза розвідувальними роботами проводилися й незначні розкопки пам'яток, яким загрожувало знищення [Шапошнікова та ін. 1957, с. 1-2]. Повідомляється про понад 100 виявлених

³ Користуючись нагодою, приношу глибоку подяку М.Н. Дараган за допомогу в підготовці ілюстративного матеріалу.

пам'яток (стоянок, поселень і ґрунтових могильників), матеріали яких репрезентовані широким хронологічним діапазоном – від доби каменю до раннього Середньовіччя.

У контексті зазначеної вище проблеми особливий інтерес становлять опубліковані О.Г. Шапошниковою могильники біля сіл Леонтьївка (І і ІІ) та Гаврилівка, що увійшли в літературу як «класика» спеціально досліджених ґрунтових могильників з безсистемним розташуванням поховань, а також зі змішаним (ямно-катакомбним) характером інвентарю в могилах.

Усі три могильники були розміщені в обрізі берегової кромки правого берега Каховського водосховища (рис. 1).

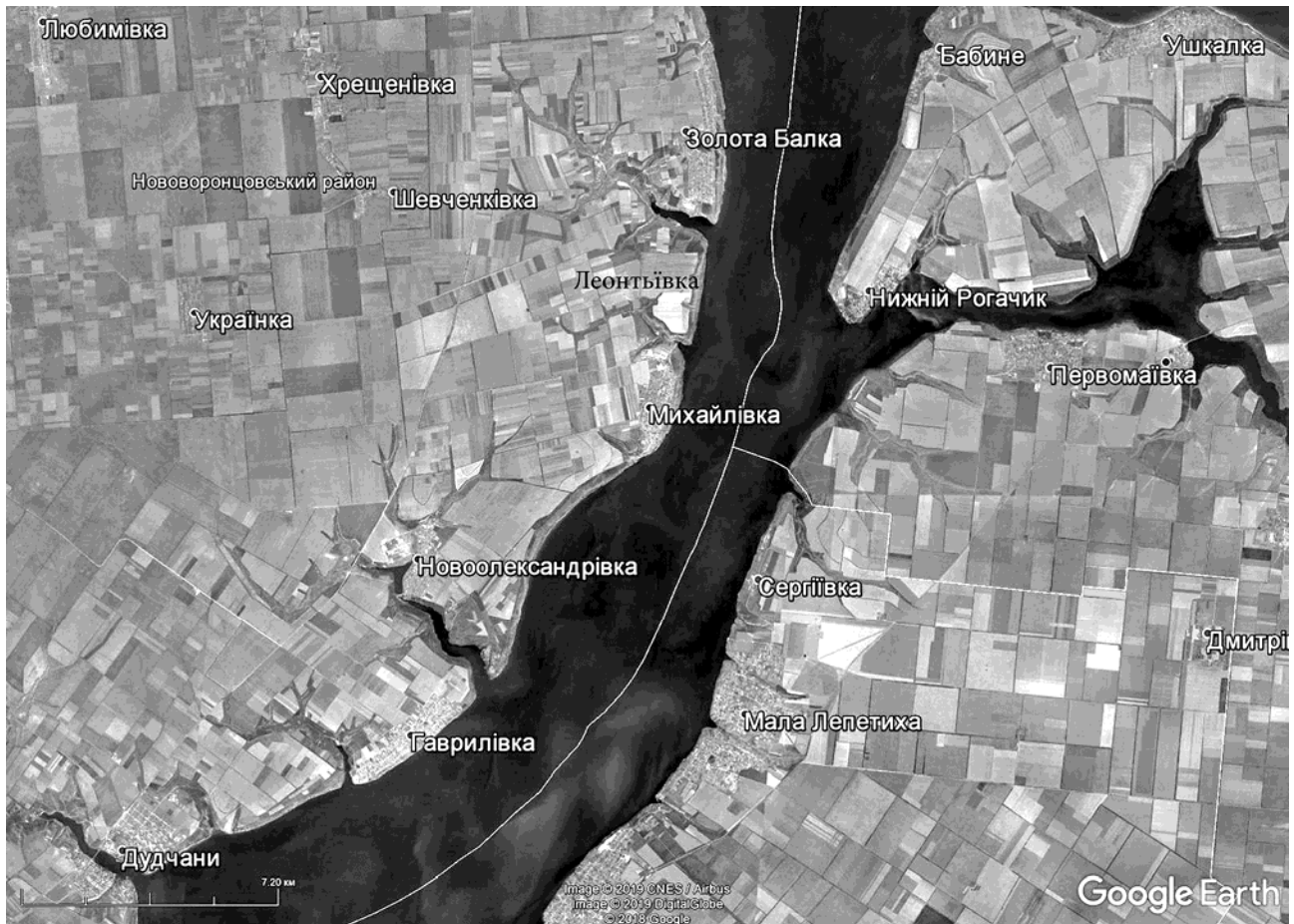

Рис. 1. Мапа розташування могильників Леонтьївка І, ІІ та Гаврилівка в Нижньому Подніпров'ї
Fig. 1. Location map of Leontievka I, II and Gavrilovka burial grounds in the Lower Dnieper region

Могильник Леонтьївка-І локалізувався за 2 км від правого мису Золотої Балки. Тут на першій лесової терасі, на території колишньої колгоспної бригади (ту і далі курсив наш – Л.Ч.) в різний час були виявлені три (?) поховання. Висота розмиву в цьому місці сягала 0,5-0,6 м, а ґрунт був змитий до червоної глини, на тлі якої й були виявлені могильні плями за чорноземним заповненням. У звіті й статті представлено короткий опис виявлених об'єктів, а також креслення й фото одного поховання (№ 1) – у звіті, та фото керамічного посуду - у статті [Шапошникова та ін. 1957, с. 10; Шапошникова 1961, с. 4]. Відразу зазначу, що викладені дані містять ряд непорозумінь. По-перше, будь-які дані щодо взаємного розташування поховань відсутні, а по-друге, є різночитання стосовно змісту звіту, статті та матеріалів, що зберігаються в Наукових фондах ІА НАНУ.

Поховання № 1: у звіті повідомлено, що в частково розмитій ямі поховання, заглибленій у суглинок на 0,25 м, лежав пофарбований скелет дорослої людини на спині, головою на

північний захід. Ноги, від яких збереглися стегнові кістки, мабуть, були зігнуті колінами вліво, інвентар був відсутній (рис. 2: 1, 2).

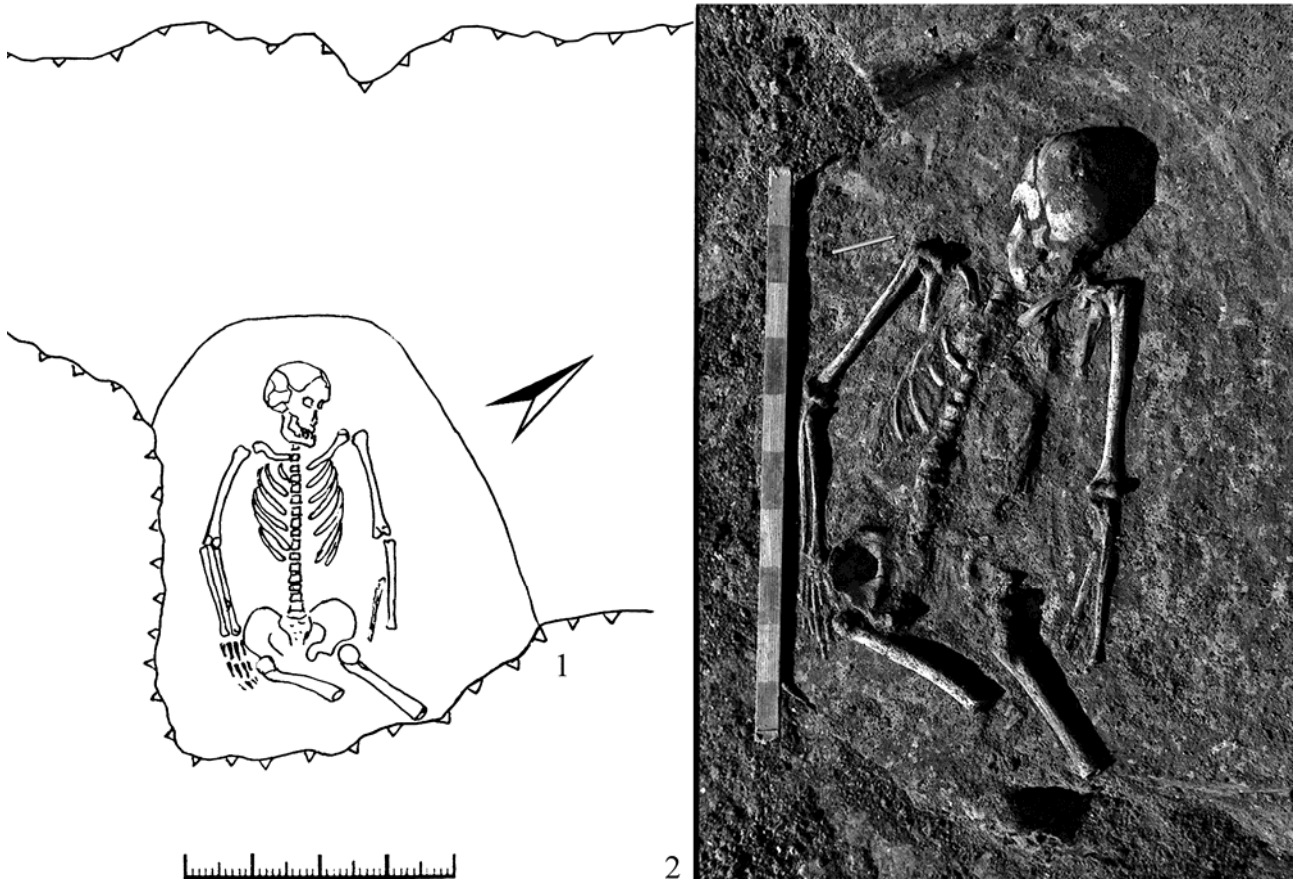

Рис. 2. Могильник Леонтіївка-I: 1, 2 – поховання № 1

Fig. 2. Leontievka-I burial ground: 1, 2 – grave № 1

Поховання № 2 описане як округла яма (1,2×1 м), глибиною 0,5 м, де скелет був відсутній. В її заповненні траплялися вуглинки, а на дні зі східної сторони стояла чаша на трьох ніжках (креслень немає).

Образ могильника доповнено знахідкою «ще одного поховання» (ймовірно, третього?), позиція якого видається найменш яснішою. У тексті звіту воно визначено в якості окремого поховання, виявленого О.В. Бодянським під час розвідки, мабуть, раніше двох описаних вище (?). Поховання було повністю розмите – позу скелета визначити не вдалося. Ймовірно, були виявлені кістки людського скелета (скелетів?), поблизу яких (як повідомляється) знаходилися три керамічні посудини [Шапошникова та ін. 1957, с. 10-11]. За описом авторів звіту: один з них – досить великий (висотою 15,6 см) горщик з невисокою шийкою та вузьким плоским дном, орнаментований в основі шийки пояском з відбитків шнура. Другий – близький за формою горщик меншого розміру (заввишки 7,6 см). Менший горщик знаходився всередині чаші з напівсферичною ємністю і слідами трьох обламаних ніжок [Шапошникова та ін. 1957, с. 11]. В альбомі звіту відсутні зображення посудин з поховань цього могильника, яких, судячи з тексту повинно бути чотири (чаша з поховання. № 2 без скелета; два горщика та чаша з розмитого «ще одного поховання»).

За О.Г. Шапошниковою, сліди даного розмитого «ще одного поховання» виявлені тут же». Дослідниця визначає його як п. № 2 – без будь-якої аргументації. Але для нього описані лише три посудини з посиланням на їх зображення [Шапошникова 1961, с. 4-5, табл. II: 1-3], де представлені два описаних вище горщика та чаша, але на трьох цілих ніжках (мабуть, чаша з ями, яку в звіті визначено як пох. № 2, що не містила скелета ?).

У Наукових фондах ІА НАНУ (колекції №№ 379-380), судячи за шифрами, знаходяться 4 посудини з могильника Леонтіївка-I. Дві з них ідентифікуються з горщиками, описаними для «ще одного поховання» за звітом, чи для поховання № 2, за О.Г. Шапошниковою, але локації, зазначені в шифрах, не збігаються з текстами статті й звіту. Так, великий горщик (рис. 3: 1), шифр: «Леонтіївка-I, п. 1, розмив»⁴; мініатюрний горщик (рис. 3: 2), шифр: «Леонтіївка-I, п-? Розмив»⁵. Ще дві посудини являють собою чаші. Одна з них по слідах обламаних ніжок може бути ідентифікована (відповідно до звіту) з чашею зі «ще одного поховання», але не повністю описаною, позаяк вона виявилася орнаментованою (рис. 3: 4)⁶. Ця чаша має шифр – «Леонтіївка-I, п. № 2». Друга чаша (рис. 3: 3)⁷ з шифром «Леонтіївка-I, могильна яма без поховання», не має ніяких ніжок чи їх слідів, і в текстах звіту і статті взагалі не згадується. Що ж стосується чаші на трьох ніжках – ситуація ще більш заплутана. В колекції Наукових фондів такої чаші за шифром «Леонтіївка-I» (або ж «Леонтіївка-II») не виявлено. В альбомі звіту (табл. XIII: 8), є зображення дуже схожої чаші з прямими (реставрованими?) круглими в перетині ніжками, але зазначено, що вона походить з могильника біля с. Михайлівка. До того ж в статті О.Г. Шапошникової [1961, табл. II: 1], мабуть, зображена інша чаша – її ніжки розкосі і квадратні в перетині. Зображення саме цієї чаші вміщене у пізнішій монографії О.Г. Шапошникової [Коробкова, Шапошникова 2005, с. 76, рис. 41: 7], де зазначено, що вона походить (поряд з іншим посудом на ілюстрації) з поховань біля пос. Михайлівка.

Таким чином, за відсутністю даних невідомими залишаються величина дослідженої площі та межі «грунтового» могильника Леонтіївка-I, а також кількість досліджених поховань, їхнє розташування та набір інвентарю. Згідно О.Г. Шапошникової, могильник «займає ніби проміжне становище між могильниками, пов'язаними безпосередньо з Михайлівським поселенням, та могильниками, що характеризують собою час катакомбної культури» [Шапошникова 1961, с. 4]. Цей вислів може означати або широкий хронологічний діапазон, в межах якого датується пам'ятка (тобто час ямної культури?), або поєднання різних культурних ознак (на що вказано в закінченні роботи [Шапошникова 1961, с. 10-11]. Проте, керамічні посудини з могильника (включаючи й чашу на трьох ніжках) знаходять аналогії в матеріалах третього шару Михайлівського поселення і не мають стосунку до кераміки катакомбної КІС. Так, обидва горщики, мабуть, близькі нечисленній, але своєрідній групі кераміки з підлискованою поверхнею, яка відрізняється від численнішого посуду ямної культури верхнього шару Михайлівки. Свого часу О.Г. Шапошникова порівнювала таку кераміку зі знахідками в складі кемі-обинських поховань, а також знаходила схожість з

⁴ З короткою шийкою, основа якої підкреслено жолобком, сплюсненими вінцями, кулястими боками, вузьким плоским дном. Верхню частину шийки безпосередньо під вінцями оперізує відбиток тонко скрученої мотузочки. Зовнішня поверхня заглажена і підлощена. На внутрішній - сліди гребінцевого загладжування. Висота посудини 15-15,6 см; діаметри: горла – 16,4 см; тулуба – 19,7 см; дна – 6-6,5 см.

⁵ З короткою прямою шийкою, округлим плічком, трохи ввігнутим дном. Поверхня чорного кольору, заглажена і підлощена. Висота посудини 7,6 см; діаметри: горла – 6,8 см; тулуба – 9,9-9 см; дна – 4 см.

⁶ Округлодонна чашечка з заокругленими вінцями, зі слідами трьох роздільних обламаних ніжок. Виконана з щільної червоної глини (зі залізистими сполуками?), поверхня підлощена. Орнамент нанесений на внутрішню поверхню тонкими прокресленими горизонтальними лініями, які оперізують ємність під горловиною, в центрі і дно, розділяючи її на дві зони, всередині кожної – кілька косих смуг з 3-5 ліній, що з'єднують горизонталі. Висота 5,3 см, діаметр горловини 11,7 см.

⁷ Мініатюрна, виконана, як і попередня чаша, з червоної щільної глини, стінки трохи закруглені біля верхнього краю, вінця сплюснені, дно вузьке, трохи прим'яте. Поверхня заглажена, підлощена. Висота – 4,4 см, діаметри: горловини – 10,5-10,7 см, дна – 10,5 см.

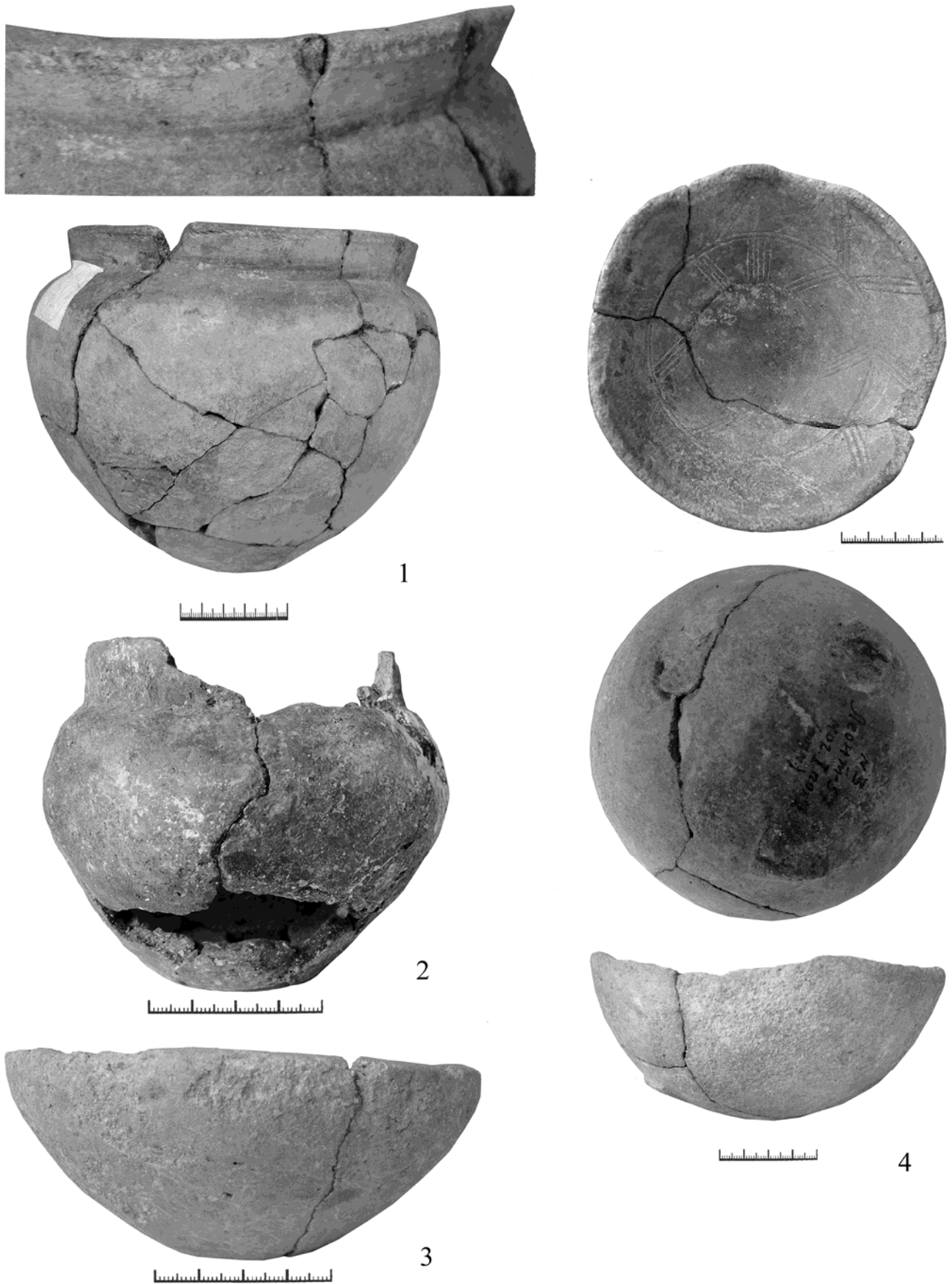

Рис. 3. Могильник Леонтіївка-I: 1-4 – посудини з поховань
Fig. 3. Leontievka-I burial ground: 1-4 – vessels from the graves

керамікою нижнього шару Михайлівського поселення, відзначаючи можливу спільність походження такого роду посуду [Шапошникова 1970]. Чаші за формою та стилем орнаментатії також знаходять аналогії серед кераміки Михайлівки-III [Коробкова, Шапошникова 2005, с. 73-76, рис. 39: 40, 41]. Але такі чаші-курильниці типологічно відмінні від курильниць, що відомі в складі поховань катакомбної спільноти – донецької та пізніших катакомбних груп Донеччини, Приазов'я, Донщини, Передкавказзя (роздільні ніжки, орнамент на внутрішній поверхні чаш, відсутність комірчини). У класифікації курильниць михайлівські екземпляри репрезентують найбільш ранні типи еволюційного ряду й розглядаються лише в якості можливих прототипів катакомбних курильниць [Егоров 1970]. Проте, С.Н. Братченко розвиток михайлівських курильниць вважав «тупиковим», оскільки вони припинили існування з кінцем ямної культури та не мали типологічного продовження в місцевих катакомбних пам'ятках Подніпров'я [Братченко 2001, с. 55]. Таким чином, наявний керамічний матеріал з Леонтіївки-I є хронологічно однорідним і, мабуть, може бути датований не пізніше кінця доби ранньої бронзи.

Могильник Леонтіївка-II перебував за 1 км на південь від могильника Леонтіївка-I на першій лесовій терасі (рис. 4). На момент дослідження висота обривів лесової тераси сягала 1,2-2,5 м.

Рис. 4. Вид на могильник Леонтіївка-II
Fig. 4. View of Leontievka-II burial ground

Дев'ять поховань, які становлять, за визначенням авторів, могильник, були виявлені під кручою на відносно вузькій береговій смузі (судячи з креслень загального плану – шириною від 5,5 до 13, 5 м). Загальний план могильника охоплює лише 8 поховань (рис. 5). Шість з них (№№ 1-4, 6, 8) розташовувалися за дугою, вигнутою на південь, у безпосередній близькості одне від одного, на відстані від 0,5 до 3,5 м. Два поховання знаходилися на деякому віддаленні від цієї «дугою»: п. № 7 – за 10 м на південь від найближчого п. № 1, практично на лінії прибою; п. № 5 – за 14,8 м на південь від найближчого до нього п. № 4. Відстань між пп. № 7 і № 4 становить близько 6,5 м.

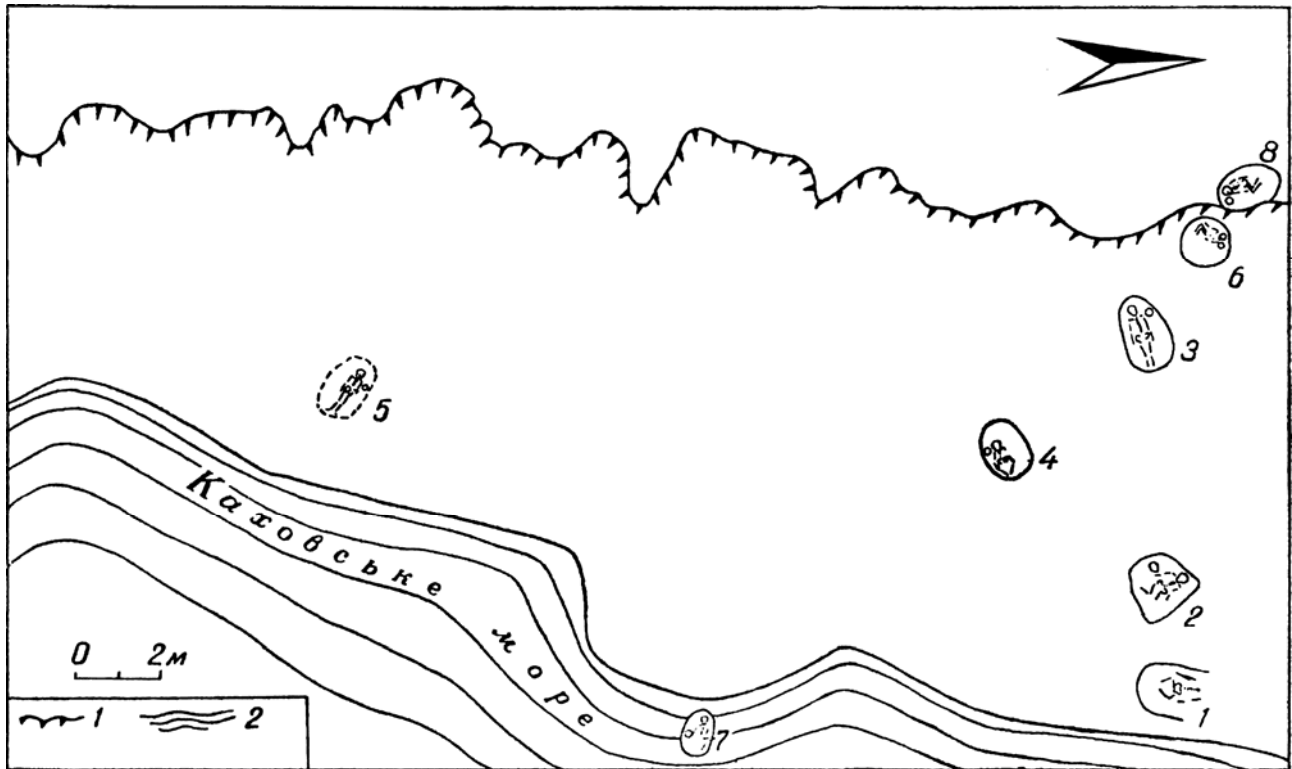

Рис. 5. Могилище Леонтіївка-II: загальний план (за: [Шапошникова та ін. 1957; Шапошникова 1961])
Fig. 5. Leontievka-II burial ground: general plan (by [Шапошникова та ін. 1957; Шапошникова 1961])

Плями поховань були виявлені на тлі лесу по темному заповненню після відступу води, яка змила гумусовий ґрунт⁸. Слід зазначити, що більшість поховань простежено на рівні придонної частини ям у в'язкому ґрунті розмитій поверхні, що передбачає відомі відхилення від контурів первісної форми поховальних споруд. Поза тим, на лесовій поверхні берега виявлено фрагменти посуду з повністю розмитих поховань. Судячи за керамічними матеріалами, почасти за позами скелетів – ці поховання відносяться до різних культурно-хронологічних груп.

Поховання № 1 – дорослого індивіда (рис. 6: 1-3) і поховання № 7 – дитини (рис. 7: 1-3), за позою скелетів та керамічним посудом, найімовірніше, належать до пізнього періоду ямної культури. Обидва поховання знаходилися практично на лінії прибою⁹. Скелети в них лежали на спині з зігнутими в колінах ногами, головою на північ (п. № 1) та на захід (п. № 7). У п. № 1 біля правого коліна скелета знаходилися три невеликих камені. Поруч – невеликий горщик (на кресленні не позначений): присадкуватий, з широкою і відносно високою шийкою, заокругленими вінцями, напівкруглим тулубом та вузьким пласким дном¹⁰. На поверхні сліди гребінцевих розчосів. Висота 9,3 см, діаметри: горловини – 9-11 см, тулуба – 12-12,5 см, дна – 5,2 см (рис. 6: 3). У п. № 7 горщик знаходився біля правого плеча скелета. Він мав коротку шийку, трохи відігнуті заокруглені вінця, яйцевидний тулуб та округле дно. Шийка оперезана низкою коротких вертикальних розчосів. По тулубу розташовані різноспрямовані ряди і стовпчики з відбитків гребінцевого штамп, в нижній частині – різноспрямовані

⁸ Оскільки в статті О.Г. Шапошникової присутні ілюстрації лише двох поховань (№№ 4 і 6), нижче надані плани поховань відповідно до наявних у звіті креслень і фотографій.

⁹ Контури північній частині ями п. № 1 повністю розмиті (рис. 6: 2). П. № 7 до моменту розкопок знаходився під водою (рис. 7: 2). За словами авторів, для дослідження цього поховання довелося зробити загату, а потім вичерпати воду [Шапошникова и др. 1957, с. 14].

¹⁰ Структура тіста передає, що дещо горщика сформоване з округлої чи загостреної його форми, сплюсненої по сирій глині.

розчоси. Висота 14,8 см, діаметр вінець 10-10,2 см (рис. 7: 3). Обидва горщики мають аналогії серед кераміки з пізньоямних та ранньокатакомбних поховань в курганах Подніпров'я.

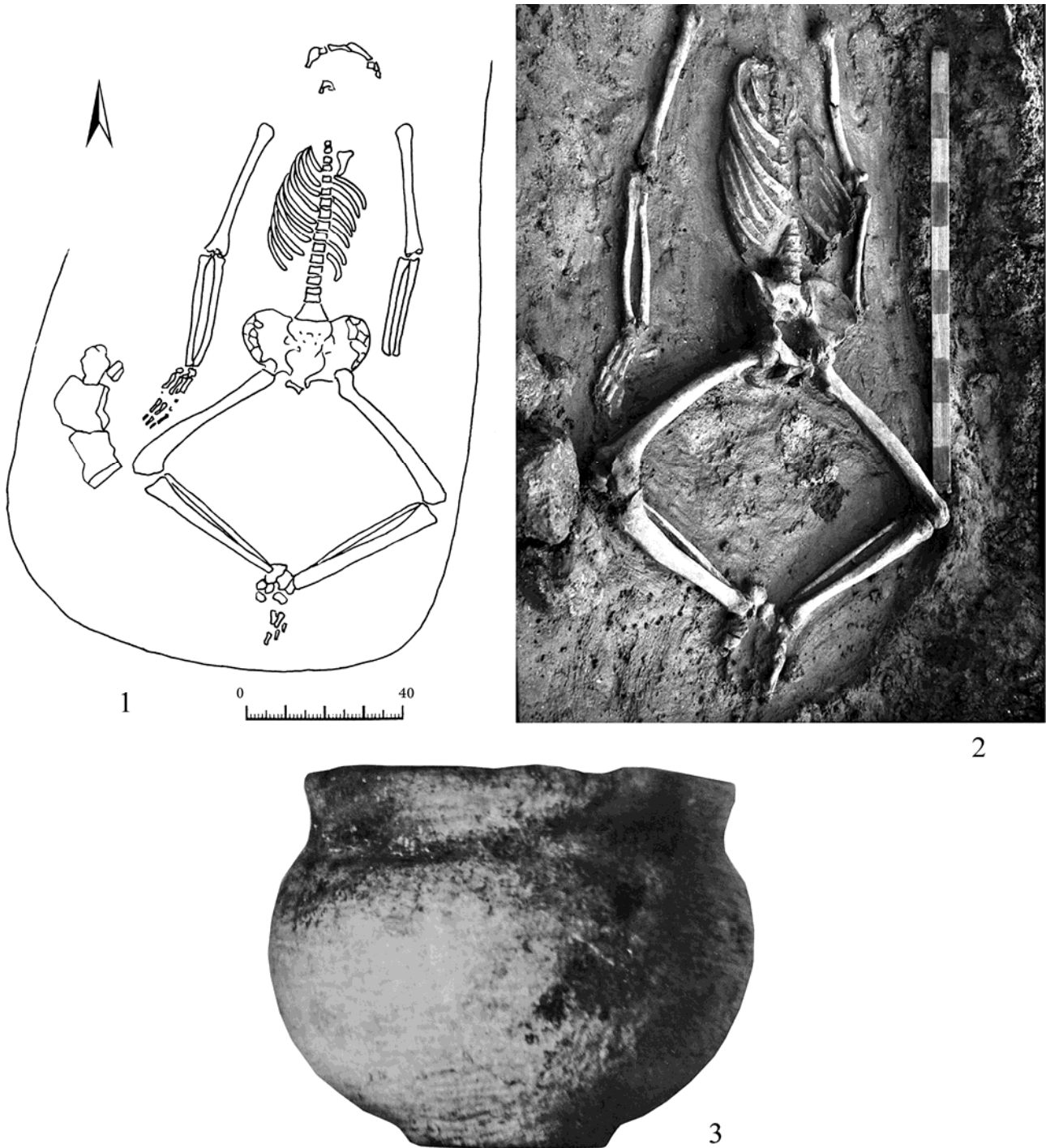

Рис. 6. Могильник Леонтіївка-II: 1, 2 – п. № 1; 3 – горщик з п. № 1
Fig. 6. Burial ground Leontievka – II: 1, 2 – grave № 1; 3 – vessel from the grave № 1

Два поховання (№№ 2 та 3) виявляють ознаки інгульської (дніпро-азовської) катакомбної культури. Для них частково зафіксовані овальні або півовальні контури ям, які нагадують широкі контури дна поховальних камер катакомбних поховань у курганах. У п. № 2 скелет лежав на спині, головою на північний захід, ноги слабо зігнуті в колінах вліво, біля правої кисті стояв горщик (рис. 8: 1). Судячи з креслень, дно навколо скелета було пофарбовано

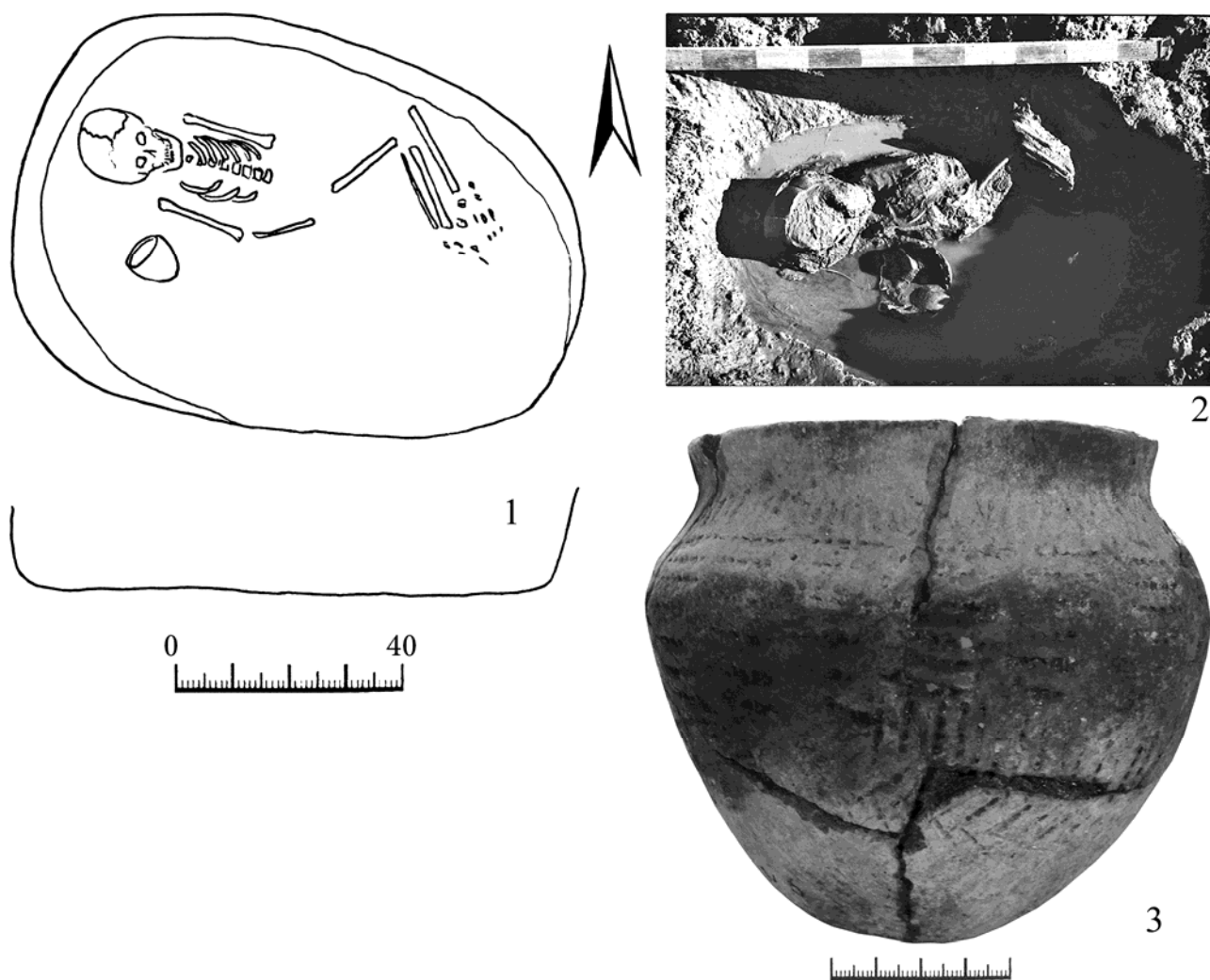

Рис. 7. Моги́льник Леонтіївка-II: 1, 2 – п. № 7; 3 – горщик з п. № 7
Fig. 7. Leontievka-II burial ground: 1, 2 – grave № 7; 3 – pot from the grave № 7

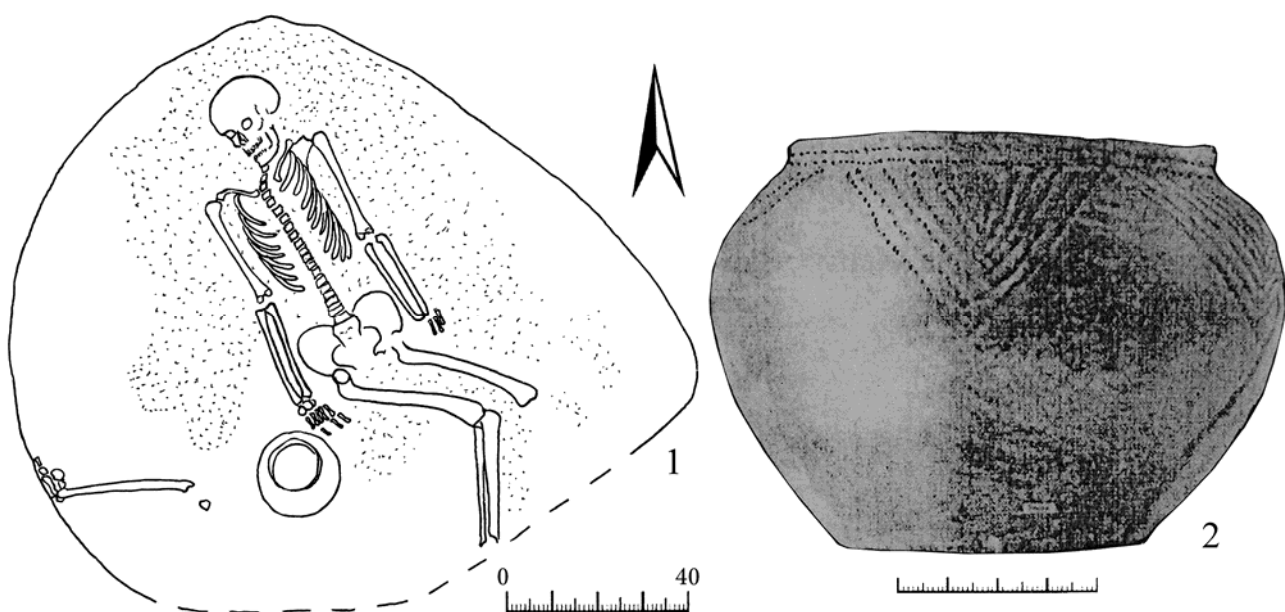

Рис. 8. Моги́льник Леонтіївка-II: 1 – п. № 2; 2 – горщик з поховання № 2
Fig. 8. Leontievka-II burial ground: 1 – grave № 2; 2 – pot from the grave № 2

вохрою. В п. № 3 скелет лежав випростано на спині головою на захід-південний захід, біля лівого ліктя стояв горщик (рис. 9: 1, 2), а в районі лівого плеча відзначено пляму вохри. Посуд, що супроводжував обидва поховання, являє собою плоскодонні, типові для інгульської (дніпро-азовської) катакомбної культури форми. Горщик з п. № 2 (рис. 8: 2) – великий, з короткою прямою шийкою, сплюсненими вінцями, кулястим тулубом, широким дном: орнаментований відбитками перевитого шнуру – два ряди оперізують шийку, від них по плічках вершинами вниз опущені 6 трикутних фігур. Висота 14,5 см, діаметри: горловини – 14,8 см, тулуба – 20,6-20,9 см, дна – 10,5 см. Посудина з п. № 3 (рис. 9: 3) з частково втраченої верхньою частиною – глибока чаша зі стягнутої всередину горловиною, сплюсненими вінцями, округлими боками, плоским дном. Орнамент виконаний прокресленими лініями і косими насічками в проміжках між ними: горловину оперізує горизонтальний фриз з трьох ліній, від якого по плічках на рівних відстанях опущені чотири шеврони. Висота 9,7 см, діаметри: горловини – 13 см, тулуба – 15,3 см, дна – 8,5 см.

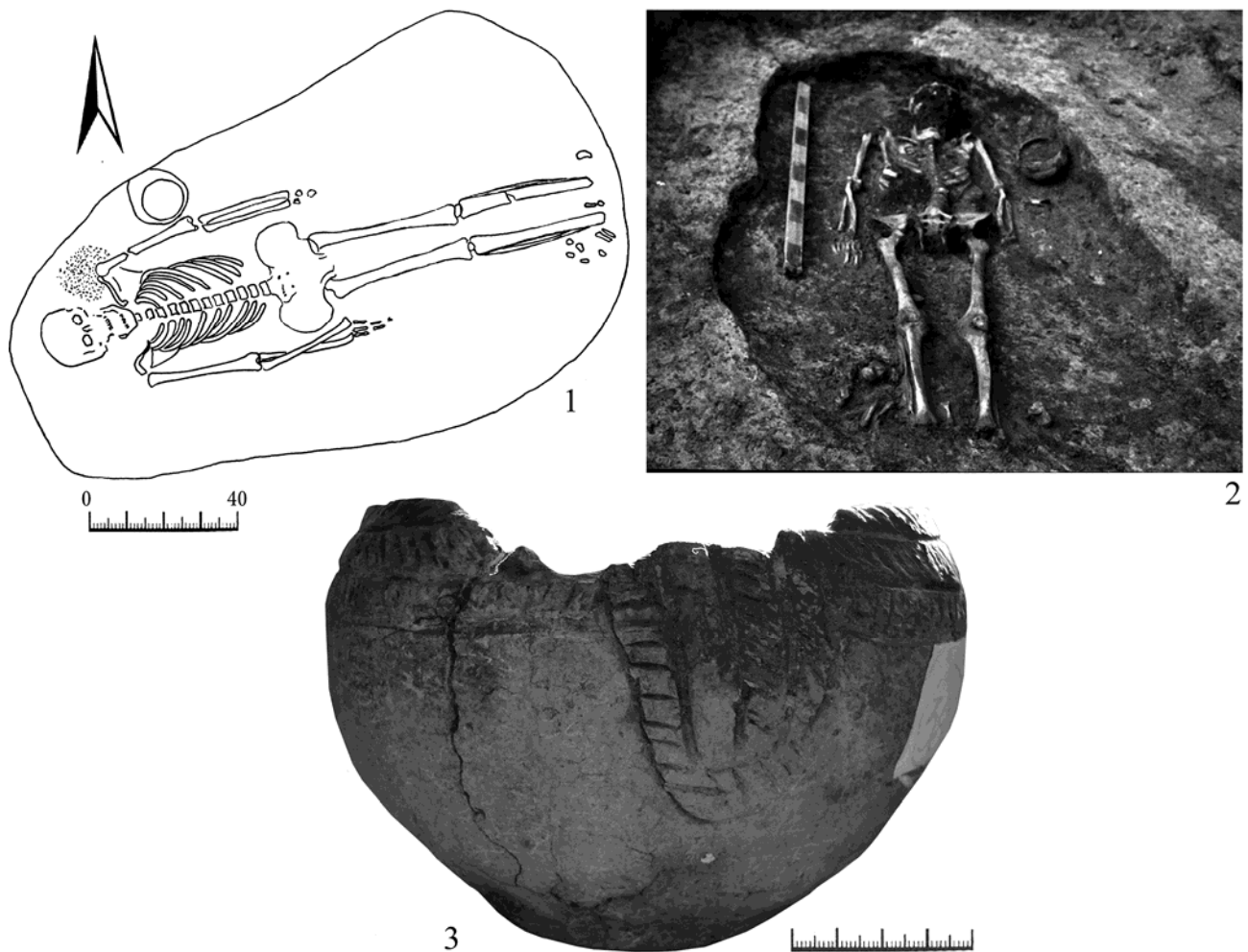

Рис. 9. Могильник Леонтіївка-II: 1, 2 – п. № 3; 2 – горщик з п. № 3
Fig. 9. Leontievka-II burial ground: 1, 2 – grave № 3; 3 – pot from the grave № 3

Можливо, до типу інгульських відноситься й поховання № 5, яке знаходилося на лінії прибою. Як повідомляється в звіті, яма була розмита, скелет лежав на спині, його кістки і дно були пофарбовані, біля черепа знаходився горщик. Креслення поховання відсутні, хоча на загальному плані могильника п. № 5 зображено в контурах овальної ями з випростаним на спині скелетом (рис. 5). Посудина з п. № 5 (рис. 10) – невеликий горщик струнких пропорцій з короткою прямою, частково втраченою шийкою, трохи потовщеними заокругленими вінцями, округлим плічком у верхній третині тулуба, плоским дном. Поверхня чорного

кольору, заглажена. Верхня частина плічка оперезана низкою глибоких насічок «в ялинку», від якого вершинами вниз опущені заштриховані трикутники, що виконані прокресленими лініями. Висота 8,4 см, діаметри: тулуба – 10,5 см, дна – 4,8 см. За повідомленням авторів, в п. № 5, крім описаного вище горщика, в районі ніг похованого виявлено: стулка мушлі unio та фрагменти трьох посудин «які нагадують кераміку ямної культури» [Шапошникова та ін. 1957, с. 3; Шапошникова 1961, с. 5]. Але оскільки конкретніші дані щодо цих фрагментів не повідомляються, їх ідентифікація з фрагментами з колекції Наукових фондів не є можливою ¹¹, а стосунок їх до п. № 5, за умов розмитої поверхні лишається під питанням.

Серед уламків кераміки, зібраних на поверхні берегового лесу, присутній також фрагмент чаші інгульського типу, (ймовірно, з повністю розмитого поховання?), приземкувата, висотою 6,7 см, зі закругленими боками, сплосченими вінцями й широким сплосченим дном. Тісто й поверхня чорного кольору, вкрита горизонтальними розчосами.

Поховання №№ 4, 6 і 8, мабуть, є найпізнішими серед виявлених.

← **Рис. 10.** Могильник Леонтіївка-II: горщик з п. № 5

← **Fig. 10.** Leontievka-II burial ground: pot from the grave № 5

Судячи з креслень, поховання № 4 скоєне в овальному або півовальному підбої, частково простеженому під південною довгою стінкою, що, можливо, є залишками поховальної камери катакомби (рис. 11: 1, 2) У заповненні зустрічалися шматочки вохри і вуглини, зуб бика. Дитячий скелет на момент розкопок лежав на спині з легким розворотом вліво з західною орієнтацією ¹². Ліва нога зігнута вліво під прямим кутом, права злегка зігнута коліном вправо (можливо розпалися ромбом?). Ліва рука витягнута до стегна, права злегка зігнута в лікті і відведена від корпусу. Праворуч від черепа стояла посудина грубої вичинки з заглаженою поверхнею – плоскодонна чаша з розкосими, трохи закругленими стінками (рис. 11: 3). Дно виділено відносно високим піддном. Верхній край чаші нерівний, мабуть, був відбитий і по облому заглажений в підгострені вінця. Висота 7,5-7,3 см, діаметри: горловини – 12,1-12,3 см, дна – 8,5-9 см. Усередині чаші знаходилася вохра в порошок та грудках.

Поховання № 6 (рис. 12: 1, 2) знаходилося під краєм розмитого обриву берега ¹³, скоєно в підбої, форма якого зафіксована з рівня материка. Мабуть, у вхідній ямі знаходилися камені заслону – за словами авторів пляму вхідної ями перекривав камінь (0,6×0,5 м) ¹⁴, другий камінь, менших розмірів, судячи з креслення, просів на дно вхідної ями. Вхідна яма

¹¹ У колекції Наукових фондів під шифром «Леонтіївка-II» без вказівки на конкретне поховання знаходяться невиразні фрагменти стінок тонкостінного та товстостінного посуду, разом з якими містяться стулка unio (п. 1?), кам'яний товкач (рис. 23: 6) і фрагмент черепа з п. 1?

¹² Точніше встановити орієнтацію скелета не вдалося через різні вказівки в тексті звіту (с. 13). Зокрема, в статті О.Г. Шапошнікової (с. 5), на плані поховання і на загальному плані спостерігається амплітуда від південного до північного заходу.

¹³ Зазначена глибина поховання – 2,45 м, мабуть, дана від рівня поверхні обриву берега?

¹⁴ Розташування каменю – горизонтальне на поверхні материкового ґрунту (див. креслення), ймовірно, є наслідком розмиву, не виключено, що спочатку камінь мав інше позицію (нахилену?).

розмірами 1,1×0,45 м нерівними сходи́нками знижувалася в бік підбою, влаштованого під західною стінкою. Розміри підбою 1,25×0,8 м, максимальна висота 0,45 м. Скелет лежав на спині, головою на північ, зігнуті в колінах ноги, покладені вправо, руки спрямовані до тазу. В районі шиї знайдені пласкі кістяні намиста¹⁵. На дні та кістках скелета відзначено забарвлення. Вохра в грудках перебувала зліва від черепа, де стояла посудина (рис. 12: 3) – плоскодонна чаша з розбіжними майже прямими стінками, широким дном та добре загладженою поверхнею. Висота 5,6 см, діаметри: горловини – 12,5-12,7 см, дна – 7,3 см.

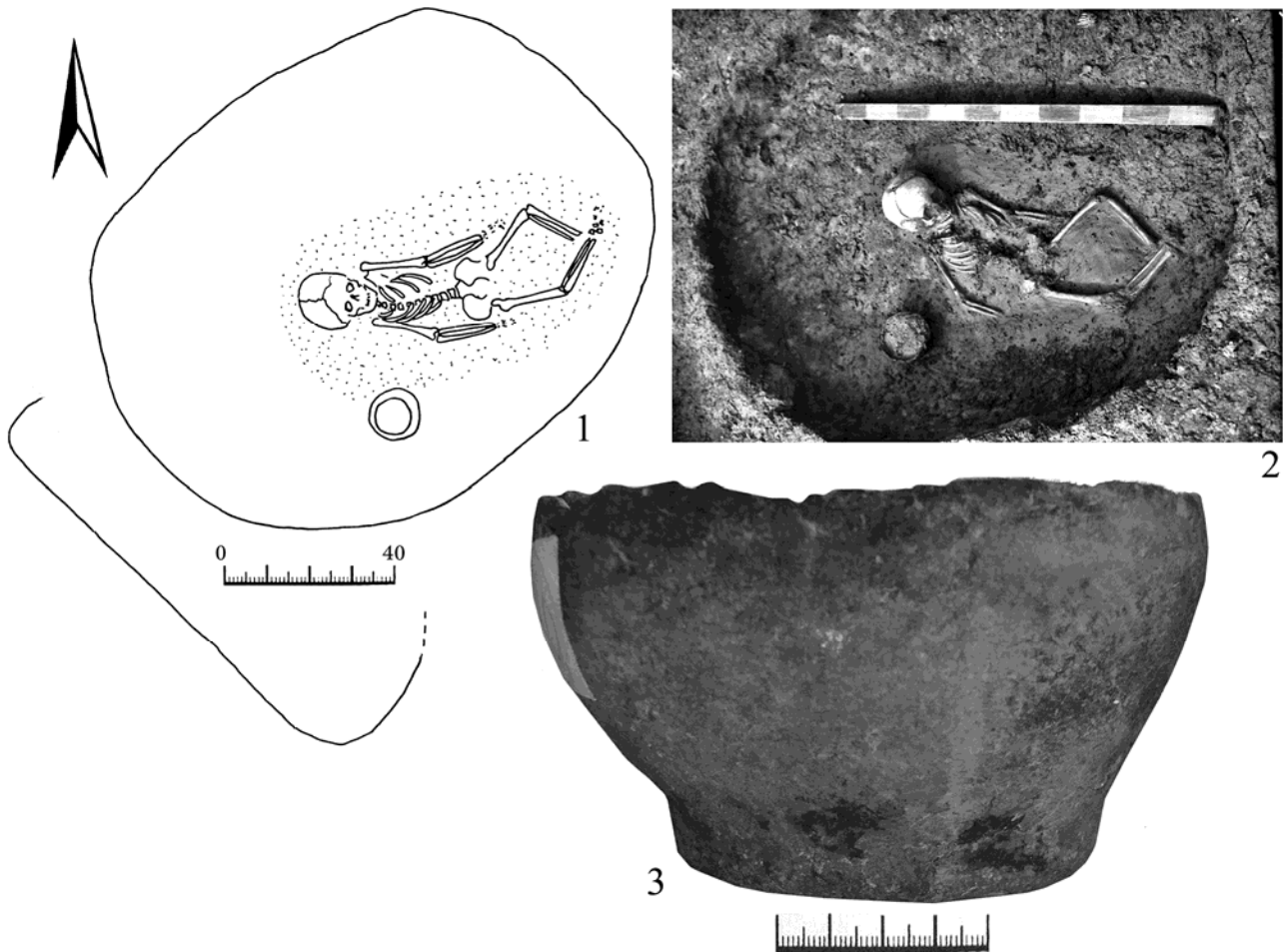

Рис. 11. Моги́льник Леонтіївка-II: 1, 2 – п. № 4; 3 – чаша з п. № 4
Fig. 11. Leontievka-II burial ground: 1, 2 – grave № 4; 3 – cup from the grave № 4

Обидва розглянуті поховання виявляють риси як фінально-катакомбного періоду, так і пам'яток культурного кола Бабине. Так, подібні пози скелетів, добре відомі для катакомбних поховань, зустрічаються й у похованнях бабинського кола [Литвиненко 2009, т. II, рис. 19: 1, 6, 8, 9; рис. 93: 1, 7]. Як у катакомбних похованнях, так і серед поховань Дніпровсько-Прутської бабинської культури (ДПБК) відомі катакомби або підбої (чи овальні ями) з камінням, яке затуляло вхідний отвір [Литвиненко 2009, т. II, рис. 67]. Плоскодонні чаші-миски, подібні до посудини з п. № 6 є поширеною формою кераміки як у складі поховань ККІС, так і бабинського культурного кола. Посудина з п. 4 відповідає характерним формам – банкам і чашам з виділеним піддоном, відомим в похованнях ДДБК та ДПБК [Литвиненко 2009, т. 2, додаток В, рис. 24: 8, 9, 11; рис. 78; рис. 81: 8; рис. 94: 6, 12, 14]. Посудини з

¹⁵ Конкретніші відомості про цю знахідку відсутні, поза тим, що подібні «часто зустрічаються в катакомбних похованнях» (?). У колекції Фондів намиста не виявлені.

відбитою верхньою частиною зустрічаються як в похованнях бабинського культурного кола, так і в складі поховань фінально-катакомбного часу [Черных, Дараган 2014, с. 314, 319].

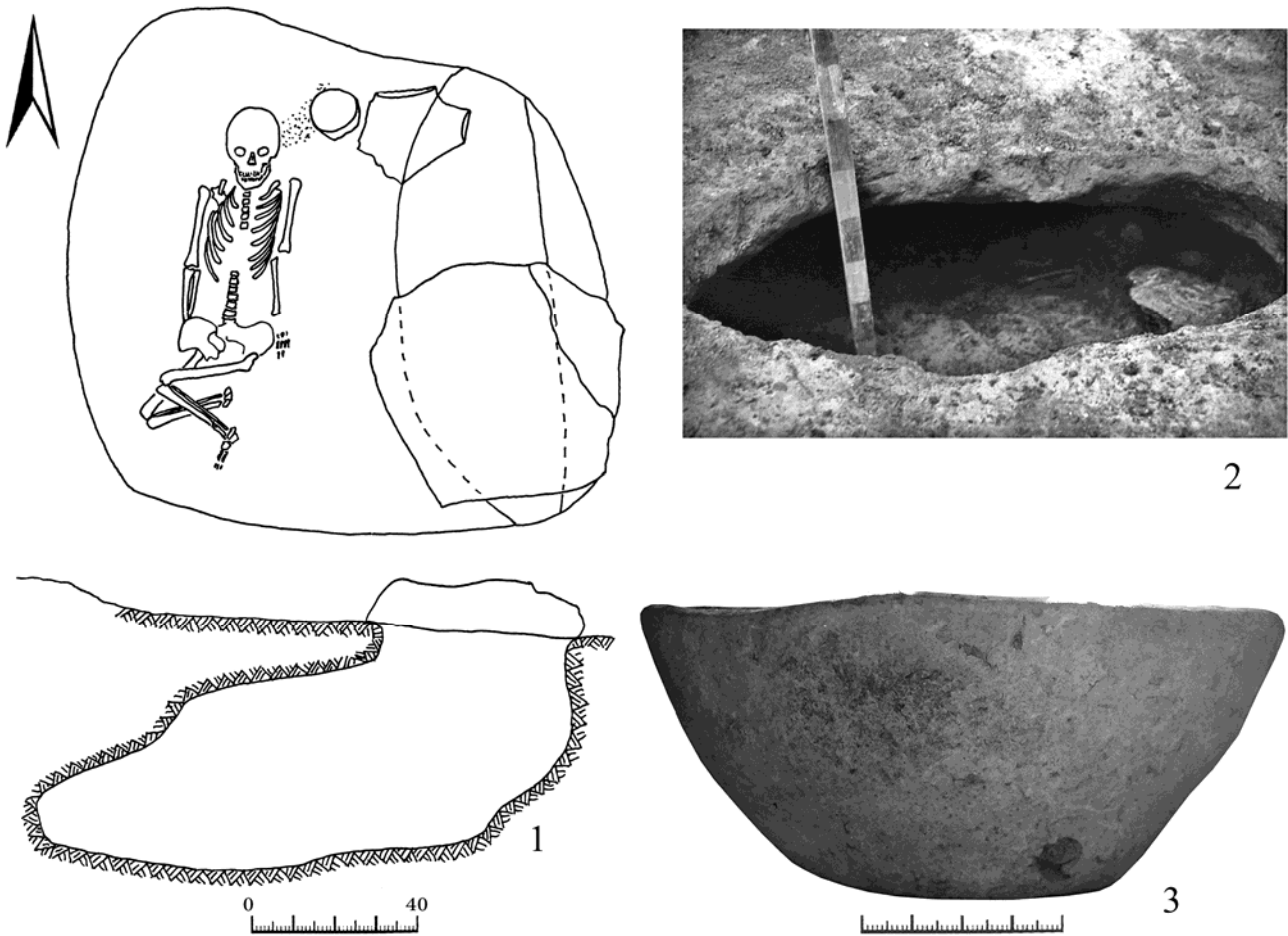

Рис. 12. Могильник Леонтіївка-II: 1, 2 – п. № 6; 3 – чаша з п. № 6
Fig. 12. Leontievka-II burial ground: 1, 2 – grave № 6; 3 – cup from the grave № 6

Мабуть, до бабинського культурного кола відноситься *поховання № 8* (рис. 13, 1), що було виявлене на рівні материка при зачистці стінки обриву над п. № 6 і знаходило: вище його на 0,45 м. Могильна яма з контурами овальної (?) форми (1,45×0,9 м) була поглиблена в материк на 0,25 м¹⁶. Скелет лежав на правому боці (за авторами – на спині), головою до південного сходу¹⁷. На дні відзначено вохру. Справа від черепа стояла глибока плоскодонна чаша (рис. 13: 2) з округлим тулубом, злегка стягнутої всередину горловиною та підгостреними вінцями. Широке дно виділене відносно високим піддоном. Верхня частина тулуба орнаментована нерегулярними вертикальними стовпцями з рядків круглих наколів, можливо, виконаних гребінцевим штампом з рідко розташованими зубами. На поверхні придонної частини помічені слабкі сліди смугастого загладжування. Висота 7,2 см, діаметри: горловини – 10 см, дна – 7,1 см. Подібні форми відомі в бабинських похованнях [Bunjatian u.

¹⁶ За повідомленням авторів, за межами верхнього краю оконтуреної ями, біля її південно-східній стінці в ґрунті обриву виявлені три великі камені, що лежали на поверхні суглинку [Шапошникова и др. 1957, с. 14; Шапошникова 1961, с. 6]. Але їх приналежність до даного поховання залишається нез'ясованою.

¹⁷ У звіті на кресленні поховання, мабуть помилково, вказане орієнтування на північний захід [Шапошникова и др. 1957, альбом, табл. VI], але на загальному плані та в текстах статті й звіту вказано на південний напрямок орієнтування.

а. 2006, abb. 20: 1; abb. 66: 8; Литвиненко 2009, т. II, рис. 24: 34, 35, 36], але характерні також і для зрубних поховань [Самар 1991, рис. 3: 9; Черных, Дараган 2014, рис. 160: 3].

У розмитій берега виявлено фрагмент ще однієї плоскодонної чаші, яка, ймовірно, також походила з поховання періоду середньої бронзи. Цей фрагмент близький за типом чаші з п. № 4 – стінки злегка закрутлені, горловина трохи стягнута всередину, вінце підгостре, дно виділено закраїною (видно сліди пальців). Висота близько 6 см, діаметр дна – 5,5-5,8 см.

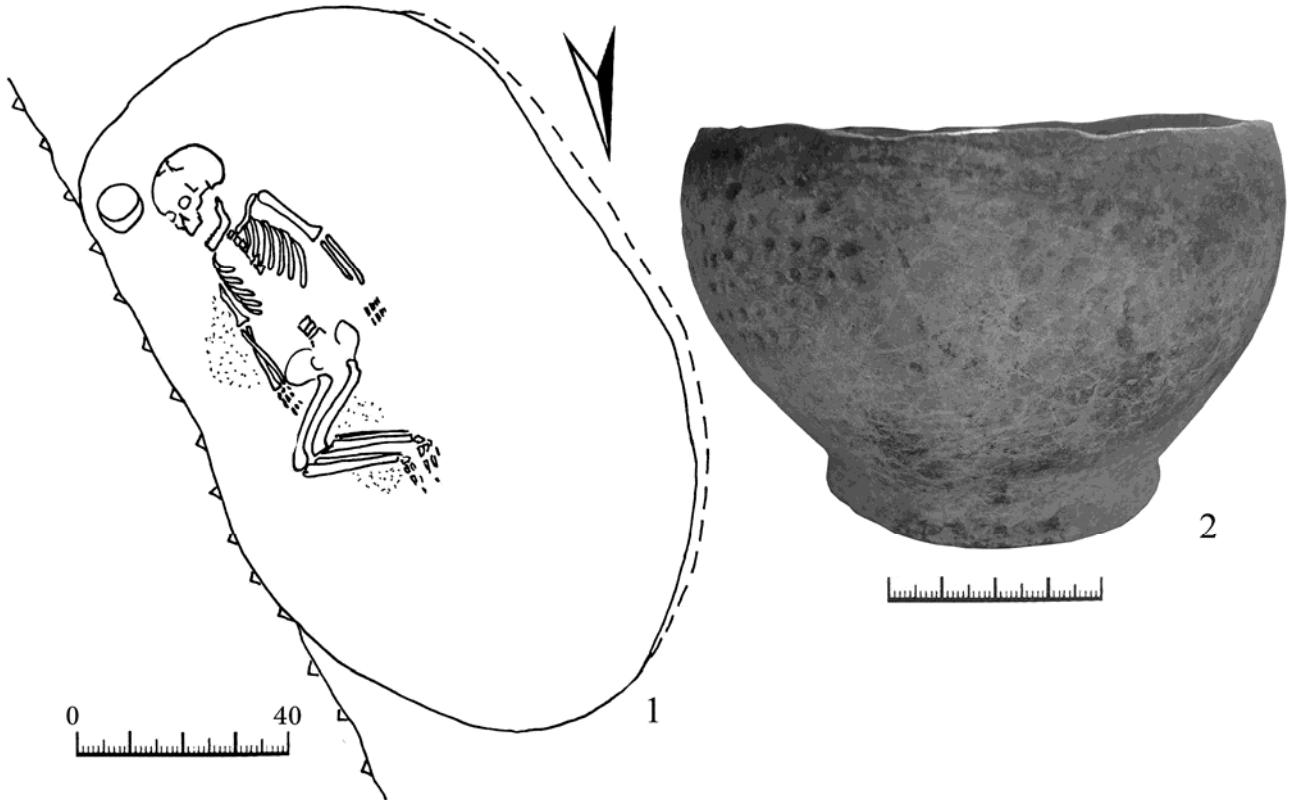

Рис. 13. Моги́льник Леонтіївка-II: 1 – п. № 8; 2 – чаша з п. № 8
Fig. 13. Leontievka-II burial ground: 1 – grave № 8; 2 – cup from the grave № 8

Поховання № 9 слід віднести до категорії невизначених доби бронзи. Судячи з опису – на розмитій смузі берега було виявлено скелет, череп якого знесений хвилею. Скелет, пофарбований вохрою, лежав на правому боці, ноги зігнуті в колінах, руки протягнуті до колін, інвентар не виявлено. Його креслення та фото були відсутні, орієнтування не вказане.

Загальний план моги́льника не охоплює п. № 9, яке знаходилося на відстані 20 м на північ від п. № 1. Проте, автори відносять його саме до цього моги́льника, зазначаючи, що, ймовірно, моги́льник був дуже великого розміру [Шапошникова та ін. 1957 с. 15; Шапошникова 1961, с. 6]. Це зауваження, а також розташування об'єктів на загальному плані дозволяють зробити висновок, що була досліджена лише частина моги́льника чи моги́льників, *тобто лише помітні на поверхні материкового ґрунту ями*. Ці поховання виявляють ознаки як мінімум трьох культурно-хронологічних груп: пізньоямної, інгульської (дніпро-азовської) катакомбної, пізнішого катакомбного періоду чи бабинського культурного кола, а можливо й зрубної культури. Судячи зі знахідок керамічних фрагментів, на обстеженій території могли перебувати й інші поховання, що розташовувалися вище рівня материка, або на його поверхні, та були повністю розмиті водою. Розташування пп. №№ 1-4, 6 і 8, що утворюють дугу, характерне для розташування пізньоямних і катакомбних поховань в курганах. Розміщення поховань №№ 6 і 8, які перебували на обриві, дозволяє припускати продовження дуги поховань на захід під збереженим схилом тераси, де обстеження не проводилися. Відповідно, не могли бути досліджені й поховання, що можливо знаходились на

північний схід, і були покриті водами Каховського моря. Невідомим також залишається, що саме являла собою проміжна територія берегової лінії на північ від дуги поховань №№ 1-8 до поховання № 9, яка немов би знаходилася «всередині» могильника.

Таким чином, навряд чи можна вважати встановленим той факт, що поховання належать до одного (грунтового) могильника, межі якого, власне, не визначені. Не виключено, що виявлені об'єкти є залишками або одного великого кургану, або декількох дрібних курганів, які з одного боку були розмиті водою, а з іншого – ті поховання, які перебували в товщі обриву, не були досліджені розкопками.

Гаврилівський могильник знаходився біля однойменного села, на південь від с. Леонтіївки – на лесової пологої терасі мисового виступу, обмеженого з двох сторін неглибокими балками, в 0,5 км від глибокої Гаврилівської балки, нині залитої водами Каховського моря (рис. 1). За повідомленням авторів розмиви корінного берега сягають тут 2-3,5 м висоти. На розмитій смузі берега (відповідно до плану – шириною 17-21 м) розкидані кістки від поховань, фрагменти й цілі посудини. На відрізку берегового обриву довжиною 30 м у відшаруваннях обвалу виявлено 11 поховань. Поховання, як пишуть автори, опущені від сучасної поверхні на глибину до 1,8 м, а дно ям було опущене в лес на глибину 0,3-0,6 м. Загальний план могильника в звіті відсутній, але представлений в статті О.Г. Шапошникової (рис. 14).

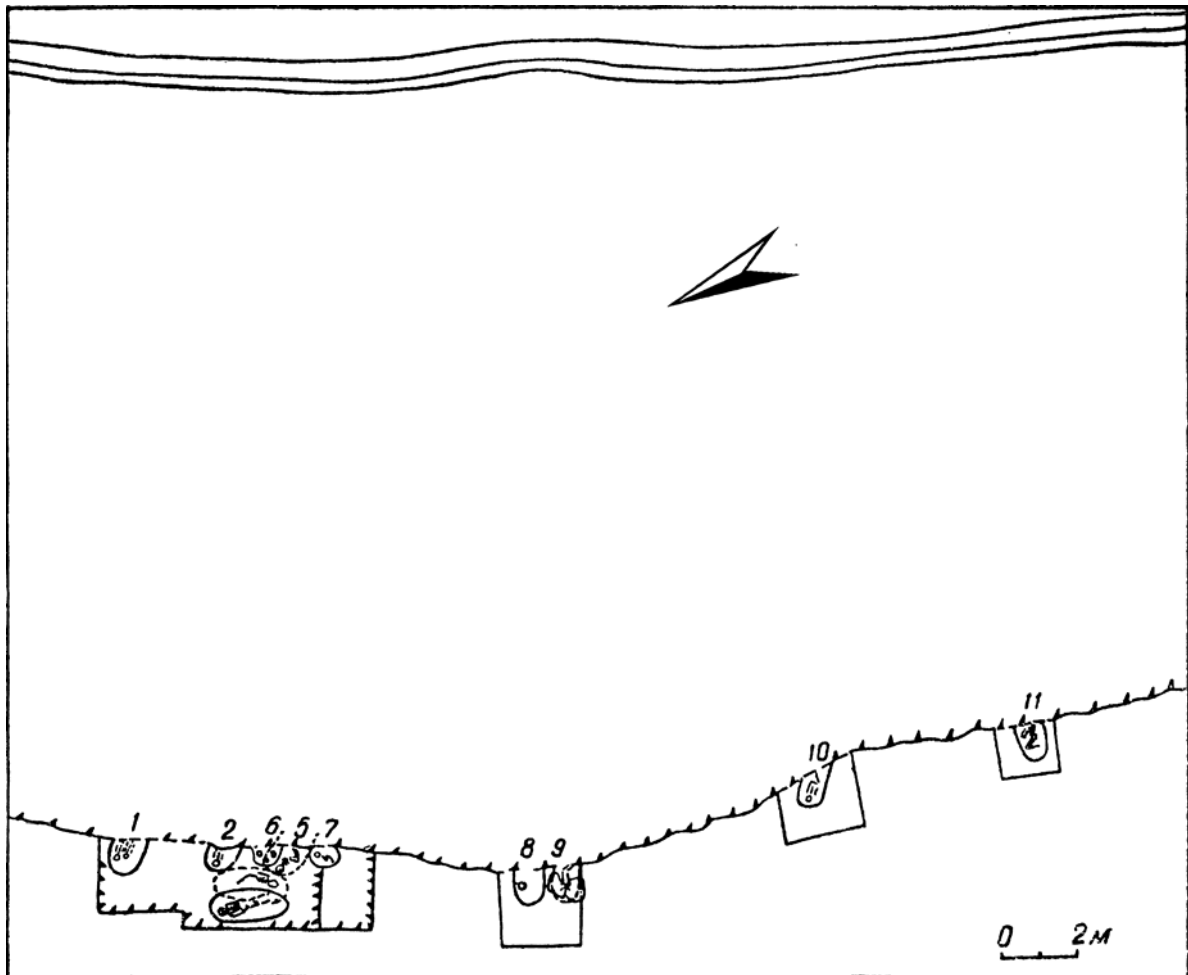

Рис. 14. Могильник Гаврилівка, загальний план (за: [Шапошникова 1961])

Fig. 14. Gavrilovka burial ground, general plan (by [Шапошникова 1961])

Практично в усіх похованнях, виявлених на рівні придонної частини, збереглися лише західні частини ям. Але деякі з них зберегли досить чіткі культурні ознаки, що свідчать про їх

різночасове походження, тому навряд чи можна погодитися з визначенням авторів про ранньокатакомбний час могильника [Шапошникова та ін. 1957, с. 15; Шапошникова 1961, с. 8].

Поховання № 1, що займало найпівнічнішу позицію серед виявлених поховань, судячи з обряду та горщика, відноситься до інгульської катакомбної культури (рис. 15: 1). Незважаючи на те, що глибина ями сягала 2,15 м від репера¹⁸, її контури були помічені лише в світлому суглинку, з поверхні якого вона була простежена на глибину до 0,3 м. Форма ями овальна, орієнтація – північний захід – південний схід, розміри – 1,35×0,8 м. Поховання парне: два дитячих скелета лежали на спині витягнуто, головою на північний захід. У головах знайдені кістки коня (?), бика (?) та людські. Біля черепа більшого скелета лежало вугілля. Горщик стояв біля правої руки меншого скелета: присадкуватий, з короткою шийкою-перехопленням, злегка відігнутими назовні вінцями, виступаючим округлим плічком у верхній половині тулуба та широким плоским дном. Поверхня й тісто були чорного кольору. На зовнішній поверхні горизонтально спрямовані розчоси (рис. 15: 2). Висота 10 см, діаметри: горловини – 11,6 см, тулуба – 14,5 см, дна – 9,2 см. Горщик належить до різновиду одного з найбільш поширених типів, які отримали в літературі назву посуду «азово-дніпровського типу». Подібні форми, які варіюють в пропорціях, побутували в степовому Причорномор'ї від межі ранньої / середньої бронзи та впродовж середньої бронзи. Вони є досить численними в складі поховань інгульської катакомбної культури (наприклад: [Ковпаненко, Черных 1984, с. 52-53, рис. 3, тип. 1]).

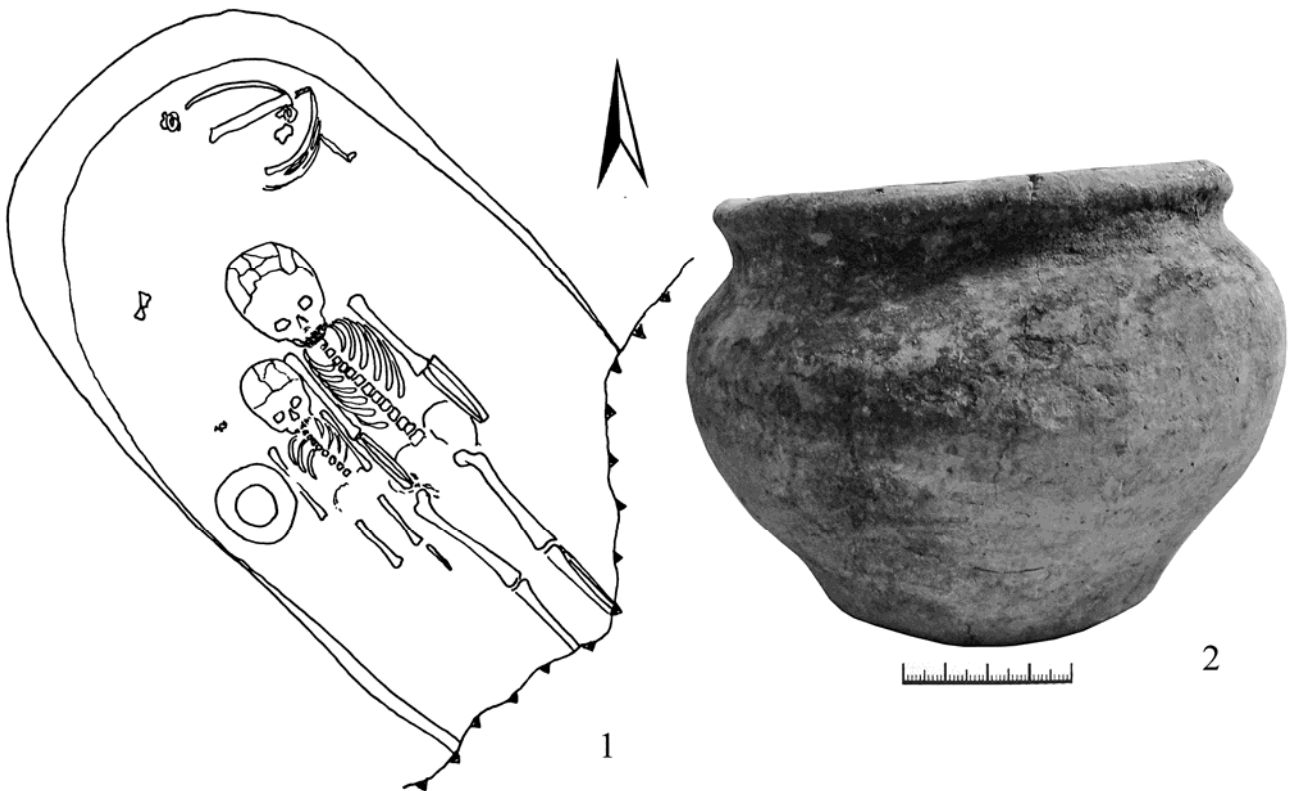
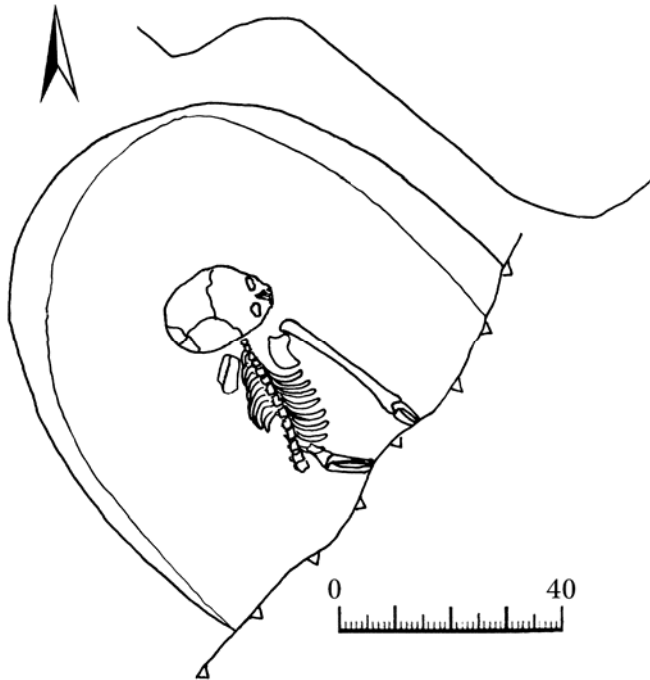

Рис. 15. Могильник Гаврилівка: 1 – п. № 1; 2 – горщик з п. № 1
Fig. 15. Gavrilovka burial ground: 1 – grave № 1; 2 – pot from the grave № 1

В 1,6 м на південь від п. № 1 зафіксовано зосередження шести (?) поховань епохи бронзи (№№ 2-7), які мабуть, частково перекривали одне одного. На жаль, взаємне

¹⁸ Місце розташування репера не повідомляється, але можна допустити, що він знаходився десь на вцілілій поверхні берегового схилу.

розташування поховань за наведеними матеріалами не є цілком ясним, а описані форми ям викликають певні сумніви.

Поховання № 2 (рис. 16) – найпівнічніше в скупченні (знаходилося приблизно в 1,4 м на південь від п. № 1). Збереглася західна частина ями (овальна за описом, глибиною 1,85 м від репера), де перебувала верхня частина скелета, що завалився на груди, головою на північний захід. Його голова вивернута в бік тіла, ліва рука лежала попід грудьми, а права – витягнута. Можливо, спочатку небіжчик був покладений на лівому боці. Скелет пофарбований вохрою, інвентар відсутній.

Рис. 16. Могильник Гаврилівка, п. № 2
Fig. 16. Gavrilovka burial ground, grave № 2

Для інших поховань цього скупчення будь-які креслення відсутні, крім їх зображення на загальному плані. Але в звіті

представлена фотографія, що охоплює як мінімум чотири поховання, на жаль, без позначки орієнтування. Тому була зроблена спроба ідентифікації кожного з поховань на фото насамперед з їх описами в польовому звіті і тексті статті. При цьому виявилось, що зображення даного скупчення на загальному плані (за О.Г. Шапошниковою) погано узгоджується з описом поховань та їх орієнтуванням і, відповідно, зі знімком (рис. 14; рис. 17: 1). Орієнтуванням для ідентифікації може служити єдиний витягнутий на спині скелет, який займає центральне місце серед решти останків на фото (рис. 17: 1). Судячи з текстів звіту і статті, саме цей скелет описаний як *поховання № 4* із зазначенням його орієнтування на захід [Шапошникова та ін. 1957, с. 17, Шапошникова 1961, с. 8-9]. Позиція цього скелета дало підставу виставити орієнтування по сторонах світу на фото і визначити розташування інших поховань.

Поховання № 3, згідно опису, знаходилося на глибині 1,95 м, збереглося частково, було перерізане похованням № 4, внаслідок чого ліва частина скелета разом із супроводжуючими його кістками тварин (бик, заєць, коза, вівця – ?) була переміщена з ями на глибину 1,36 м (тобто, вгору). Скелет у п. № 3 лежав на спині, головою на північний схід. Такому орієнтуванню (схід – північний схід?) на фото відповідає права половина верхньої частини скелета, що лежала на північ біля ніг випростаного скелета (п. № 4) і, мабуть, майже на одному з ним рівні (рис. 17: 1). Судячи з цього ж фото на північ від п. № 3 і вище його рівня знаходилося скупчення викладених компактно по лінії південний захід – північний схід людських кісток, де помітні стегнові і тазові кістки (рис. 17: 1). Ймовірно, саме це скупчення являє собою (за авторами) переміщені кістки з п. № 3. На окремому фото в альбомі польового звіту [Шапошникова та ін. 1957, Альбом, табл. IX] представлений явно цей же об'єкт, де присутні кістки тазу та довгі кістки ніг (рис. 18: 1), цей знімок позначений як «залишки поховання № 4» (?). Але поруч на тій же таблиці поміщений інший знімок цього ж об'єкту, який перебував біля краю плями великий ями. Знімок позначений як «поховальна яма п. № 3 та п. № 4», тобто плями, до розчищення цих поховань (рис. 18: 2). Таким чином, якщо викладені кістки належали скелету з п. № 3, то вони були вибрані при спорудженні поховальної камери катакомбного поховання № 4 та складені у вхідній ямі катакомби, дно якої було вище дна камери. Тобто розміщення цих кісток маркує місце вхідної ями поховання № 4.

1

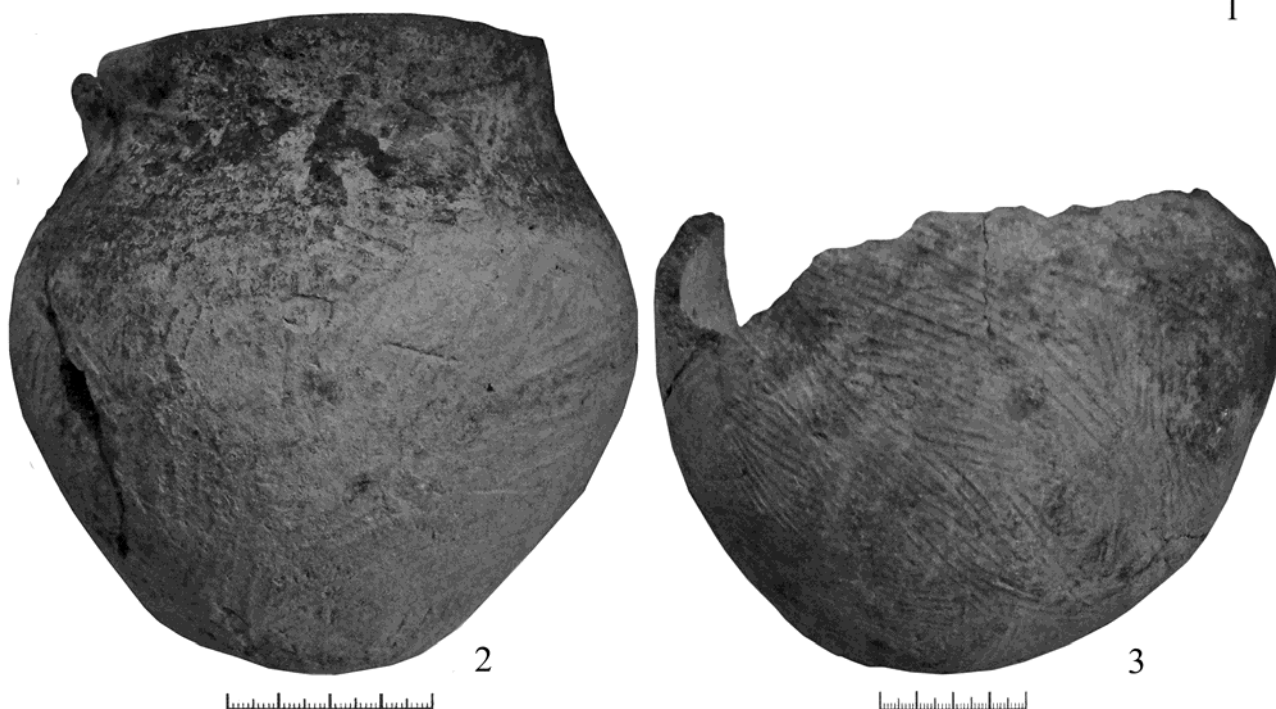

Рис. 17. Могильник Гаврилівка: фото поховань №№ 3, 4, 5 та переміщених кісток з поховання № 3;
2 – горщик з п. № 3; 3 – горщик з п. № 5

Fig. 17. Gavrilovka burial ground: images graves №№ 3, 4, 5 and displaced bones from the burial № 3;
2 – pot from the grave № 3; 3 – pot from the grave № 5

Поховання № 4, як випливає з вище сказаного, ймовірно було скоєно у катакомбі, вхідна яма якого знаходилася с півночі від поховальної камери. Згідно опису, поховальна камера мала овальні контури, розмірами 2×1,0 м. Пофарбований скелет дорослого лежав на спині,

втягнуто, з протягнутими вздовж тулуба руками, головою на захід. Поза скелета свідчить про інгульську приналежність поховання. Слід також зазначити, що на знімку (рис. 17: 1) добре видно округлий отвір на тім'яній частині черепа випростаного скелета. Не виключено, що отвір є так званою трепанацією, що зазвичай пов'язана з наявністю елементів моделювання на лицьовій частині черепа в похованнях інгульської катакомбної культури¹⁹.

За словами авторів, зліва біля плеча скелета в п. № 4 знаходився гостродонний горщик. На фото посудина відсутня. У Наукових фондах ІА НАНУ, згідно шифру «Гаврилівка, п. 4», знаходиться половина горщика, розколотого уздовж висоти – невеликий, яйцеподібний, з короткою вигнутою шийкою, заокругленими вінцями та округлим дном (рис. 17: 2). Тісто чорного кольору, на зовнішній та внутрішній поверхні є безсистемні розчоси. Висота 11,5 см, діаметри: горловини – 9,4 см, тулуба – 12,3 см. За формою посудина явно відноситься до кераміки ямної культури. Його належність інгульському похованню № 4 є вельми проблематичною. Не виключена його приналежність похованню № 3 (мабуть, ямному), яке було перекрите й зруйноване похованням № 4.

На знімку (рис. 17: 1) представлений ще один скелет, який, в загальних рисах відповідає опису поховання № 5: його яма розташовувалася впритул до ями поховання № 4, східна частина її була обрушена. Згідно опису, на дні (глибиною 1,8 м від поверхні) лежав скелет на спині головою на захід, ноги зігнуті в колінах, руки зігнуті в ліктях (ліва – трохи), кисть правої покладена на тазі. Кістки скелета інтенсивно пофарбовані. З правого боку стояв яйцевидний горщик з оббитими вінцями, а в південно-західній частині ями – камінь. На знімку посудина та камінь відсутні, а скелет лежить швидше на лівому боці, головою на північний захід або на захід – північний захід. У Наукових фондах ІА НАНУ шифром «Гаврилівка, п. № 5» позначений фрагмент – нижня половина округлодонного горщика, практично аналогічного за технікою виготовлення, пропорціям та тістом до вищеописаного, але більшого розміру, а також два фрагменти стінок, ймовірно, від того ж горщика (рис. 17: 3). Форма обох посудин відповідає типам пізньоямної кераміки.

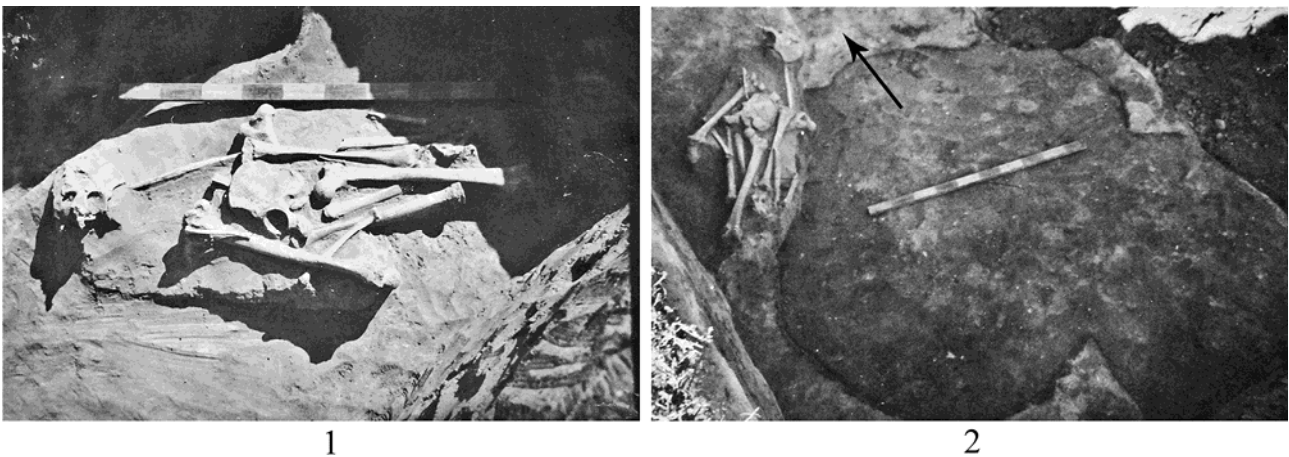

Рис. 18. Могильник Гаврилівка: 1 – тазові та довгі кістки кінцівок скелета з п. № 3;
2 – ті ж кістки на краю плям поховань №№ 3, 4, та 5

Fig. 18. Gavrillovka burial ground: 1 – skeleton bones from grave № 3;
2 – skeleton bones from grave № 3 and stain graves number 3, 4, 5

¹⁹ Ці унікальні елементи поховального обряду – поховальні маски чи моделювання лицьової частини, характерні для інгульської культури (які відомі нині також у пізньоямних і ранньокатакомбних похованнях), залишалися без особливої уваги дослідників аж до 70-80-х рр. XX ст., коли почалася їх ретельна фіксація. Навряд чи зараз можна стверджувати, чи була маска в даному випадку, але автори чомусь не звернули увагу й на характерний отвір на тім'яній частині черепа.

Описані поховання. №№ 3, 4, 5, що знаходилися приблизно на одній глибині (1,8-1,95 м), репрезентують випадки прямої стратиграфії, коли два ямних поховання (№ 3 та № 5) були перекриті інгульським похованням № 4. Зверху ці поховання були перекриті похованнями №№ 6 і 7, які перебували на краї обриву в чорноземі на глибині 0,8 м від поверхні, і з якихось причин теж не фіксувалися кресленнями.

Поховання № 6, за повідомленням авторів, перекривало п. № 5. Під самим обривом знаходився скелет в позі на лівому боці скорчено, головою на північ. Кисті рук перед обличчям, ноги сильно зігнуті, коліна біля грудної клітини. Інвентар був відсутній [Шапошникова та ін. 1957, с. 17; Шапошникова 1961, с. 9]. Судячи з описаної пози скелета, поховання відноситься чи до кінця середньої бронзи або ж до пізньобронзового часу. Можливо, «безіменний» знімок даного поховання поміщений в альбомі звіту, на табл. X «Гаврилівський могильник» з підписом «зрубне поховання» (рис. 19).

Рис. 19. Могильник Гаврилівка, п. № 6

Fig. 19. Gavrilovka burial ground, grave № 6

Поховання № 7, знаходилося, судячи із загального плану, на південь від п. № 6 – зруйноване. За описом авторів складно уявити як характер знахідки: «Череп лежав окремо від тазових кісток), так і її визначення: «Очевидно, це поховання пізніше, що не пов'язане з могильником» [Шапошникова та ін. 1957, с. 17, Шапошникова 1961 с. 9]. Жодних зображень у звіті не існує.

Поховання № 8 і № 9 знаходилися приблизно в 4,8 м на південь від вищеописаного скупчення поховань. Креслення поховань відсутні. Відповідно загальному плану (рис. 15), їх ями або стикалися стінками, або одна яма перекривала іншу, але ситуація їх взаємного розташування не зрозуміла, позаяк для п. № 8 глибина не вказана. Повідомляється лише, що від п. № 8 залишився тільки череп, «дуже пофарбований, орієнтований на північ (?)».

Рис. 20. Могильник Гаврилівка: 1 – п. № 8 чи № 9; 2 – горщик з поховання № 8 чи № 9

Fig. 20. Gavrilovka burial ground: 1 – grave № 8 or № 9; 2 – pot from grave № 8 or № 9

Поховання № 9, за повідомленням авторів, на глибині 0,75 м перекривали три великі вапнякові плити, а на глибині 1,42 м знаходилися рештки сильно пофарбованих кісток скелета. Відомості щодо форми поховального спорудження, розміщення перекриття (зверху

ями, чи біля вхідного отвору до камери), а також які були рештки від скелету, його поза та орієнтація – відсутні. Тут же стояв плоскодонний горщик. Судячи з опису, за фото в альбомі звіту [Шапошникова та ін. 1957, табл. XIX: 4; рис. 20: 2] і за посиланням в статті О.Г. Шапошникової [1961, табл. III: 6], це був плоскодонний горщик з прямою шийкою, округлими боками, широким дном. Орнамент, виконаний прокресленими лініями. Шийка оперезана чотирма рядами ліній, від яких до середини тулуба опущені заштриховані трикутні фігури²⁰. Тобто, судячи з опису, горщик відповідає характерному типу кераміки інгульської катакомбної культури (наприклад: [Ковпаненко, Черных 1984, с. 52-53, рис. 3: тип 5]. Але стосунок цієї посудини до поховання № 9 сумнівний, оскільки в альбомі звіту [табл. X, Гаврилівській могильник] знаходиться знімок, позначений як «Поховання № 8», де поряд з черепом стоїть посудина (рис. 20: 1). Для поховання № 9 будь-які зображення відсутні. Тобто за наведеними даними можна лише припустити, що одне з поховань являло собою інгульську катакомбу, яка, мабуть, частково зруйнувала інше поховання (можливо, ямне?), та згодом обидва поховання обрушилися.

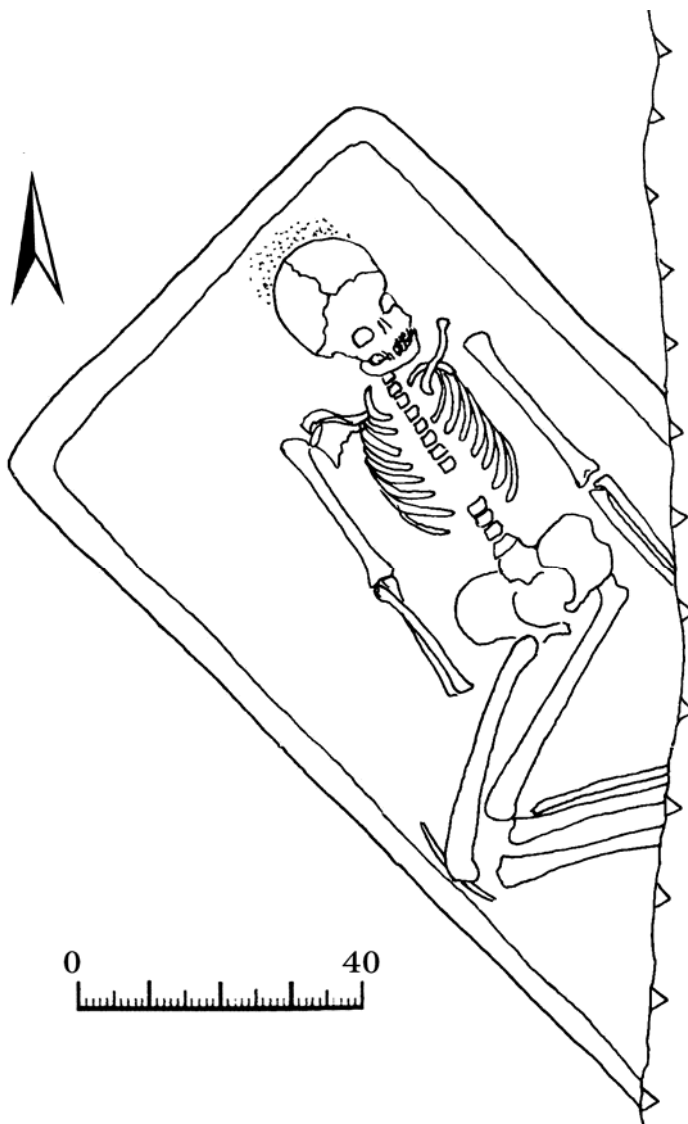

Рис. 21. Могильник Гаврилівка, п. № 10
Fig. 21. Gavrilovka burial ground, grave № 10

Поховання № 10 виявляє ознаки ямної культури (рис. 21). Судячи за загальним планом, знаходилося приблизно за 5 м на південь від поховань №№ 8 і 9. Тут зафіксована прямокутна яма з обрушеною східною частиною, орієнтована по довгій осі південний схід – північний захід; її збережена довжина 12,6 м, ширина 0,65 м. На глибині 1 м від поверхні в заповненні перебували кістки кози/вівці. Яма виявлена з глибини 1,45 м, від поверхні і простежено на глибину 0,3 м в суглинку. Скелет лежав на спині з зігнутими в колінах ногами, що впали вправо, руки вздовж, головою на північний захід. Під коліном лежало ребро тварини. Череп і кінцівки пофарбовані вохрою.

Поховання № 11, ймовірно, пізньоямної належності (рис. 22: 1) – яма з закругленими кутами, орієнтована по довгій осі захід–схід, обрушена в східній частині. Збереглася довжина 1,05 м, ширина 0,72 м. Скелет лежав на правому боці, в скорченому стані, головою на схід (череп зруйновано). Кістки пофарбовані вохрою. У правого плеча знаходився великий «кусок вохри»

[Шапошникова 1961, с. 10]. У Наукових фондах ІА НАНУ під відповідним шифром зберігається половина предмета, який, мабуть, спочатку мав форму низько-усіченого конуса висотою 3,5 см, діаметри 7 і 7,5 см. – це формований «хлібець» з крупнозернистої спресованої породи темно-червоного кольору (рис. 22: 2). Знахідки так званих. «хлібців» з

²⁰ У Наукових фондах ІА НАНУ посудину не виявлено.

вохри досить часті в ямних похованнях, зокрема, в сусідній області середньої течії Інгульця відзначаються в 14,5% поховань [Мельник, Стеблина 2013, с. 52, 53, рис. 35]. Подібний за формою і близький за розмірами предмет знаходився в ямному похованні № 14, к. 28 біля хут. Шевченко на Нікопольщині [Черных, Дараган 2014, рис. 80: 4; рис. 81: 1].

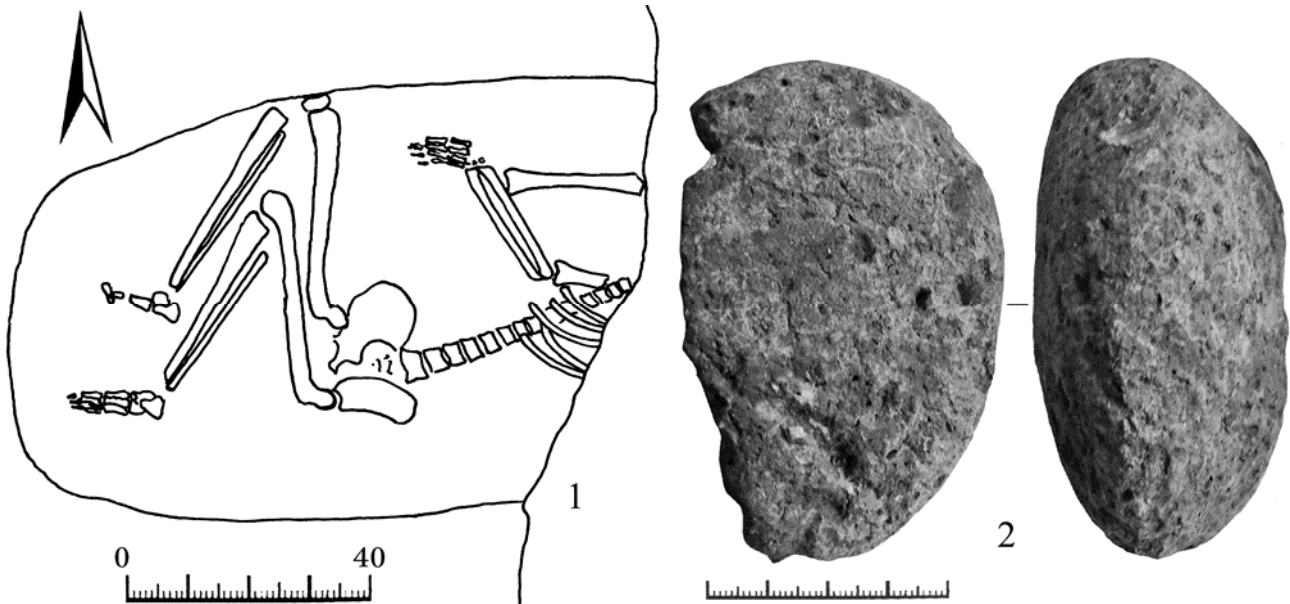

Рис. 22. Могильник Гаврилівка: 1 – п. № 11; 2 – «хлібець» з п. № 11
Fig. 22. Gavrilovka burial ground: 1 – grave № 11; 2 – "loaf" from grave № 11

Крім виявлених поховань на розмитій смузі берега шириною до 21 м було виявлено кераміку – загалом 10 посудин, що являли собою як фрагменти, так і цілі екземпляри (рис. 23). Серед них фрагменти, які можна віднести до ранньобронзового часу чи до горщиків азово-дніпровського типу. Але більшість фрагментів, а також одна ціла посудина репрезентують плоскодонні або округлодонні чаші інгульської катакомбної культури, деякі – з наліпними ручками під горловиною. Виходячи з того, що поховання супроводжувалися як мінімум однією посудиною, автори вважають, що загальна кількість поховань Гаврилівського могильника досягала 20-ти.

Таким чином, на Гаврилівському могильнику, як і на могильниках Леонтіївка-I і II, було досліджено лише частину поховань, що перебували на вузькій лінії берегового урвища. Площа могильника могла ширитися на схід, де була розмита водами Каховського моря, а площа на захід від виявлених поховань (по схилу плато), як видно, не досліджувалась. Нічого не повідомляється про обстеження території, що примикала з півдня та півночі від відкритого ряду поховань. Тобто, *тут були досліджені тільки поховання, оголені в відшаруваннях обвалу*. Досліджені поховання виявляють приналежність до різних культурно-хронологічним груп: ямної культури (п. №№ 5, 10, 11, а також можливо № № 3, 2, 9); інгульської катакомбної культури (№№ 1, 4 та, можливо, № 8); зрубної культури (№ 6), а також невизначеною культурної приналежності (№ 7). Але жодне з них не може бути чітко визначене як ранньокатакомбне.

Важливо відзначити ще один момент. Повідомлення авторів про те, що поховання були опущені від сучасної поверхні в лесовий ґрунт, суперечить їх опису, де у всіх випадках вказується, що контури ям простежено виключно з рівня материка. Кресленики розрізу берегової лінії відсутні. До того ж немає жодного розрізу ям, які були б зафіксовані в профілі по стінці обриву. Судячи з позначками на загальному плані могильника (за О.Г. Шапошниковою), а також за низкою знімків у звіті, поховання розкопувалися квадратами, закладеними зверху, мабуть над ділянками з оголеними в відшаруваннях обвалу кістками

скелетів. Можна припустити, що або профілі ям, опущених, як повідомляється авторами, від сучасної поверхні, з якихось причин на креслениках не фіксувалися чи ж їх не можна було простежити. Останнє цілком можливе в результаті неодноразового змивання і нових наносів ґрунту на похилу поверхню плато.

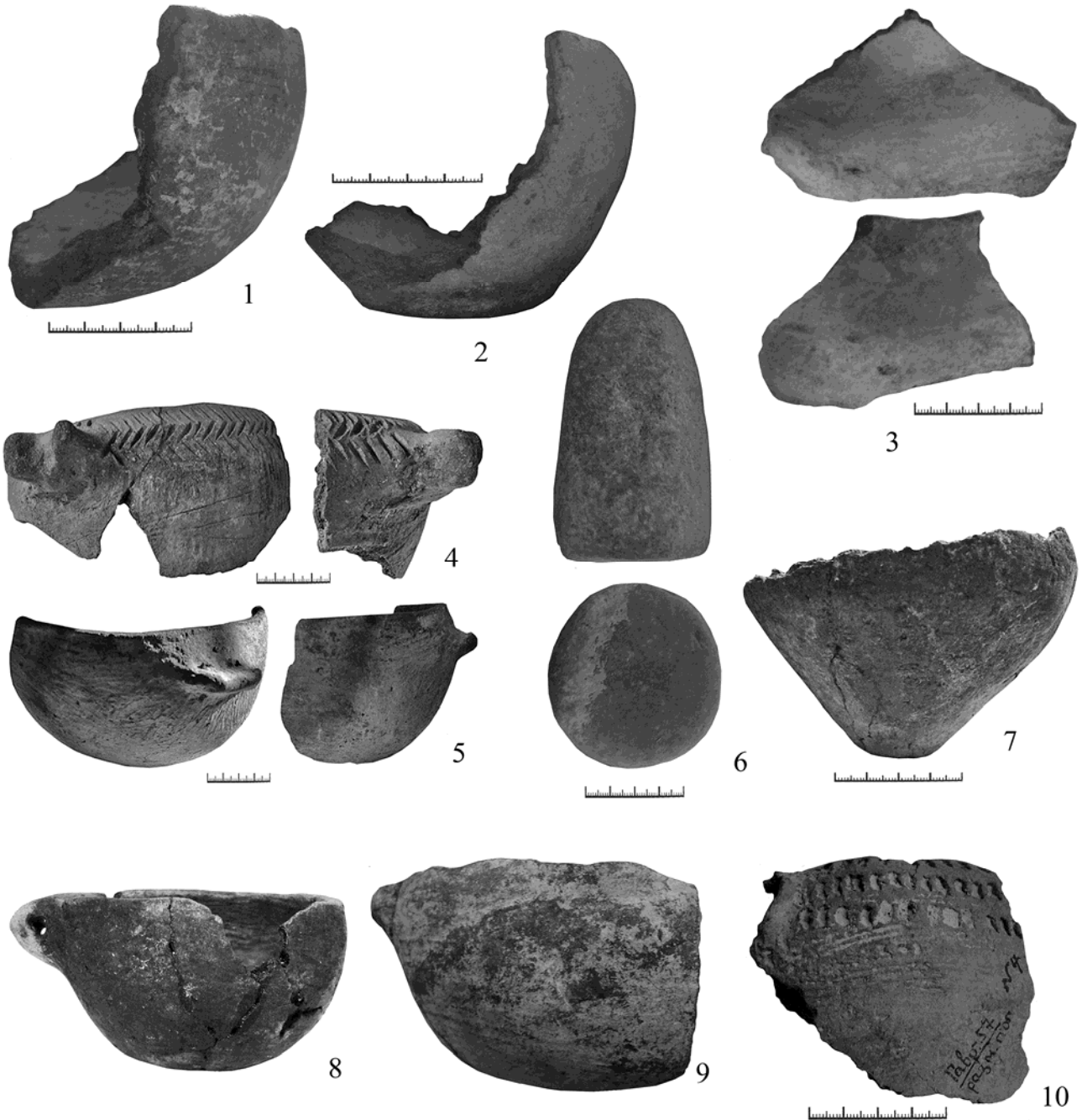

Рис. 23. Підйомний матеріал: 1-5, 7-10 – кераміка з розмитої смуги берегу мог. Гаврилівка;
6 – кам'яний товчач з розмитого поховання мог. Леонтіївка-II

Fig. 23. Surface material: 1-5, 7-10 – ceramics from the blurred shore of the Gavrilovka burial ground;
6 – stone pestle from the blurred grave of the Leontievka-II burial site

Як уже зазначалося, в звіті повідомляється про 100 виявлених розвідками пам'яток. У тексті описано до половини від зазначеного числа, серед них могильники біля Михайлівки, Золотої Балки, Капулівки, Олексіївки, Червоно-Григорівки, Скульок, Благовіщенки, Ільїнки, Вище-Тарасівки, Рогачика, Василівки та ін. При цьому розглянуті вище могильники

(Леонтіївна, Гаврилівка) супроводжені найповнішою документацією у вигляді креслень та знімків. Поза тим, в альбомі присутні креслення та фотографії двох енеолітичних кромлехів з могильника Золота Балка. Для Михайлівського могильника представлені фото загального вигляду його місцезнаходження на момент дослідження та фотографії восьми досліджених на ньому енеолітичних кромлехів, які перебували безпосередньо біля урізу берега Каховського моря або ж частково залиті його водою. Для інших могильників є лише коротка характеристика місцезнаходження, а також фотографії деяких речей, які походили зі зборів матеріалу на ряді пунктів. Виявлені поховання на таких пам'ятках – від 1 до 5, або ж передбачається наявність поховань по розсіяним кісткам і знахідкам кераміки. При цьому всі виявлені місцезнаходження могильників – діб енеоліту, ранньої, середньої та пізньої бронзи, а також скіфські, були визначені авторами в якості ґрунтових, ймовірно, на підставі відсутності насипів. Але, як випливає з тексту, всі ці пам'ятки мають загальні риси за місцезнаходженням – розташовувалися в обриві розмитих берегів, на невисоких пологіх мисах між балок, на перших надзаплавних терасах, на розмитій береговій лінії, тощо. У ряді випадків відзначено, що рівень підйому води сягав від 1,5 до 8 м – Капулівка, Олексіївка, Червоно-Григорівка, Благовіщенка та ін. [Шапошникова та ін. 1957, с. 19-23].

Тобто, місцевість, на якій були розташовані пам'ятки, систематично розмивалися не лише водами прибою Каховського водосховища, але й весняними паводками та алювіальними потоками зі схилів плато. У подібних умовах, розмитими можуть бути не тільки насипи курганів (тим більше, якщо вони були невеликими), але й шари похованого чорнозему, що заміщувалися пізніми наносними ґрунтами. Можливо, тому на Гаврилівському могильнику в відшаруваннях обвалу контури ям фіксувалися лише з рівня материкового ґрунту. Судячи з публікації О.Г. Шапошнікової [1961, с. 3-4], аналогічною була й ситуація з місцезнаходженням «плоского» могильника біля с. Осокорівка, виявленого 1952 р. Тут 3 (або 5?) інгульських поховань були виявлені по оголеним кісткам в обвалі схилу лесового плато з боку заплави на правому березі р. Базавлук. Поховання знаходилися на глибині близько 3 м (точку відліку глибини не вказано). При цьому наголошується, що контури могильних ям не були помітні ²¹.

Висновки.

Стан дослідженого матеріалу не дозволяє надійно встановити «ґрунтовий» характер могильників. Жоден з розглянутих могильників не був розкопаний повністю. Зовсім відсутні будь-які свідчення щодо спроб визначити межі могильників, що, мабуть, не входило в завдання польових досліджень. Але, позаяк площу могильників не визначено, марно шукати будь-яку систему в планіграфічному розташуванні поховань. Подібна «безсистемність» може фіксуватись і в будь-якому кургані, якщо виділити окрему його частину. А, поза тим, існують і кургани з «нестандартної» планіграфією. Наприклад, в інгульському кургані біля с. Чкалове (№ 6) у Північному Криму поховання розташовувалися двома паралельними рядами по лінії схід–захід [Нечитайло, Бунятян 1984, с. 35, рис. 24]. В даному випадку ідея кругового простору виражена лише округлим насипом, що був розораним (висота біля 0,5 м). В к. 3, к. гр. III біля с. Первомаївка на Херсонщині з двошаровим насипом діаметром 28 м виявлено 8 різнокультурних поховань (енеолітичне, катакомбне, бабинські та зрубне), сконцентровані в

²¹ Не виключено, що подібна картина руйнувань ґрунту була представлена на Петропавлівському (ґрунтовому?) могильнику, що займав піднесену ділянку першої надзапавної тераси правого берега р. Толучєєвка на лівобережній Донщині. Там виявлено 14 поховань, серед них: 5 – середньодонської катакомбної культури, 5 – доно-волзької абашевської культури, 1 – лісостепової зрубної культури, 3 – невизначених. Площу могильника перекривав дерновий шар товщиною 0,1-0,15 м, нижче якого залягав шар однорідного чорнозему потужністю 0,6-0,8 м(!). При цьому абсолютно відсутніми були будь-які сліди викиду (викидів) як з найбільш ранніх поховань могильника – катакомбних (розміщених за дугою), так і з пізніших, а всі поховальні споруди фіксувалися виключно з рівня материка. У поховань, здійснених на рівні материка похоронні споруди не простежені [Погорелов 1989].

центрі на невеликій площі близько 9 м, що дорівнювала діаметру першого (єнеолітичного) насипу, й частково перекривали одне одного [Черных, Николова 2016, с. 136-137, рис. 20; 21]. Та ж картина наближена до ситуації в Гаврилівському могильнику з концентрацією поховань №№ 2-7. А коли брати до уваги ще й «довгі могили», то багато з них, ймовірно, могли б бути віднесені до категорії «грунтових могильників», якби не зберігали залишки насипів.

Навіть за частково дослідженими могильниками видно картину різночасових поховань, що репрезентують різні культури епохи ранньої та середньої бронзи: ямну, катакомбну інгульську (дніпро-азовську), бабинську, і, ймовірно, зрубну. Серед них є випадки прямої стратиграфії, про що повідомляли й самі автори (Гаврилівський могильник), де інгульське п. № 4 частково перекрило два пізньоямні №№ 3 і 5, а західну частину п. № 5 перекривало п. № 6 – ймовірно, зрубне.

Складнощі культурного визначення виявлених поховань в ряді випадків зумовлені зовсім не поєднанням різнокультурних ознак в одному похованні, а, в першу чергу, браком інформації внаслідок незадовільної збереженості пам'яток та їхньої фіксації, а також плутаниною в звітній документації. Втім, спірні питання з різних причин нерідко виникають і за культурної атрибуції курганних поховань, що стосується, перш за все, комплексів «перехідного часу».

Судячи з ознак ритуальних дій (вохра, вуглинка, кістки тварин), а також із кількості керамічного посуду, якій був присутній в більшості поховань, розглянуті могильники не виявляють яких-небудь помітних ознак особливо низького соціального статусу в порівнянні з численними культурно тотожними похованнями в курганах.

У наш час навряд чи коректними будуть закиди на адресу методики розкопок і фіксації пам'яток при археологічних роботах 1950-х рр. Тоді дослідники за один сезон провели величезну заплановану роботу з виявлення і часткових розкопок пам'яток, що руйнувались чи були майже повністю зруйновані на величезній смузі уздовж розмитих берегів Дніпра. Проте, неповне дослідження могильників значною мірою знижує інформативність матеріалу. Тому навряд чи є коректним використання висновків, заснованих на польових дослідженнях 50-х рр., поза критичним аналізом матеріалу, що залучається для визначень, а понад те для соціологічних реконструкцій. На підставі викладеного можна дійти висновку, що будь-які особливі критерії – ознаки існування ґрунтових могильників не встановлені, крім відсутніх насипів, які в умовах постійно розмивної місцевості могли бути повністю знищені. Тобто на відміну від періодів пізньої та фінальної бронзи, надійно встановлених ґрунтових могильників «ямно-катакомбного часу» поки що не знайдено.

Черных Л.А.

К ВОПРОСУ О ГРУНТОВЫХ МОГИЛЬНИКАХ ЭПОХИ РАННЕЙ И СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ В НИЖНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Характерной чертой степных культур эпохи ранней/средней бронзы является курганный обряд погребения. По данным курганной стратиграфии установлена относительная последовательность культур.

Находки могильников, не имевших заметной насыпи на момент исследования, в ряде случаев определяются в качестве «грунтовых». При определении грунтовых могильников выражены положения о биритуализме в погребальных обрядах ямной и катакомбной культур, об их относительной синхронности. По мнению авторов, свидетельством синхронности является сочетание разно-культурных признаков в погребениях, отсутствие случаев прямой стратиграфии, бессистемное расположение погребений на могильниках. Данные положения используются в последующих социальных реконструкциях.

Поскольку в практике археологических исследований широко известны курганы с уничтоженной насыпью, существует необходимость критического анализа конкретных памятников, определенных в качестве грунтовых могильников. В статье на фоне дискуссионных вопросов подробно рассматриваются материалы могильников Леонтьевка-I, II и Гавриловка, находившихся в

зоне затоплення Каховського водохранилища. Эти объекты, исследованные в 1957 г., доныне известны как наиболее полно исследованные грунтовые могильники Нижнего Поднепровья. Анализ сохранившихся материалов позволяет установить следующее. Содержание могильников представлено разновременными погребениями эпохи бронзы, которые соответствуют культурно-хронологическим группам, выделенным по массовым погребениям в курганах (ямной, катакомбной, бабинской и, вероятно, срубной). Сложность культурного определения в ряде случаев обусловлена не сочетанием разно-культурных признаков в одном погребении, а недостатком информации вследствие неудовлетворительной сохранности и фиксации объектов. Случаи прямой стратиграфии подтверждают данные курганной стратиграфии. Рассмотренные могильники, как и большинство «грунтовых» могильников Нижнего Поднепровья, открытых в местах разрушения археологических памятников, являются *фрагментарно* исследованными объектами. На таких могильниках нарушена общая картина планиграфического расположения погребений. Подобная «бессистемность» может выступать в любом кургане, если выделить какую-либо отдельную его часть. Условия местонахождения памятников – на систематически размывавшейся местности, состояние исследованного материала не позволяет надежно установить «грунтовый» характер могильников.

Ключевые слова: Нижнее Поднепровье, курганы, уничтоженная насыпь, грунтовые могильники, погребения, культуры эпохи бронзы, биритуализм, относительная синхронность, прямая стратиграфия, фрагментарно исследованные объекты.

Chernykh L.A.

TO THE QUESTION OF GROUND TOMBS OF THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE IN THE LOWER DNIEPER

A characteristic feature of the steppe cultures of the Early/Middle Bronze Age is the kurgan burial rite. According to kurgan stratigraphy, it is established a relative sequence of cultures.

Finds of burials, not having had a noticeable embankment at the time of the study, are defined as “flat” in some cases. When determining the flat burial grounds, it is stated the biritualism in the burial rites of the pit and catacomb cultures, about their relative synchronicity. According to the authors opinion, evidence of synchronicity is a combination of different cultural characteristics in the burials, the absence of cases of direct stratigraphy, the unsystematic location of the burials on the burial grounds. These statements are used in subsequent social reconstructions.

As in the practice of archaeological research is widely known kurgans with destroyed embankment, there is a need for a critical analysis of specific monuments identified as flat burial grounds. In the article, against the background of discussion questions, the materials of the Leontievka I, II and Gavrilovka burial grounds located in the flooded area of the Kakhovsky reservoir are considered in detail. These objects, studied in 1957, are still known as the most thoroughly studied flat burials of the Lower Dnieper region. The analysis of the saved materials allows to establish the following. The content of the burial grounds is represented by multi-temporal burials of the Bronze Age, which correspond to the cultural and chronological groups allocated for mass burials in the kurgans (Yamna, Catacomb, Babyne, and probably log cabin).

In some cases, the complexity of a cultural definition is not due to a combination of different cultural attributes in a single burial, but a lack of information due to poor preservation and fixation of objects. The cases of direct stratigraphy confirm the data of kurgan stratigraphy. The considered burial grounds, like most of the “flat” burial grounds of the Lower Dnieper region, discovered in the places of destruction of archaeological monuments, are *fragmentary* explored objects. On such burials, the general picture of the planigraphic location of the burials is disturbed. Such “unsystematic” can appear in any kurgan, if you select any separate part of it. The conditions of the monuments location are on a systematically eroded area, the condition of the material studied does not reliably establish the “flat” character of the burial grounds.

Keywords: Lower Dnieper region, kurgans, destroyed embankment, flat burial grounds, burials, Bronze Age’s cultures, biritualism, relative synchronicity, direct stratigraphy, fragmentary explored objects.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. – 1950. – № 2. – С. 37-47.

Балакін С.А. Охоронні розкопки поселення та поховань доби бронзи на Ігреньському п-ві // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 107-108.

Березанская С.С., Шапошникова О.Г. Рецензия: Т.Б. Попова. Племена катакомбной культуры // СА. – 1975. – № 2. – С. 270-275.

Березанская С.С. и др. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / [С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова]. – Киев: Наук. думка, 1986.

Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. конф. – Донецк, 1989. – С. 27-29.

Братченко С.Н. Донецька ранньокатакомбна культура раннього етапу: у 2 ч. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч. 1. – 76 с.

Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР: в 3 т. – Т. 1. – Київ: Наук. думка, 1985. – С. 403-420.

Вязьмитина М.І. Могильник эпохи бронзы біля с. Золота Балка // АПУ. – Т. X. – Київ, 1961. – С. 64-74.

Дремов И.И. Белогорский грунтовый могильник катакомбной культуры // Первая Кубанская археологическая конференция. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 1989. – С. 45-47.

Дремов И.И. Грунтовые могильники эпохи средней бронзы Белогорское I, II // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. – Саратов, 1996. – С. 98-118.

Евдокимов Г.Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 45-46.

Евдокимов Г.Л. О культурно-хронологических различиях памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма // АИУ в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 48-50.

Евдокимов Г.Л. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). – Запорожье, 1999. – С. 99-103.

Егоров В.Г. Классификация курганных катакомбной культуры // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – Москва: Наука, 1970. – С. 156-164.

Зубар В.М., Літвінова Л.Г. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р. // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 110-112.

Кияшко А.В. Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья. – Волгоград, 1999. – 183 с.

Клейн Л.С. О так называемых ямных погребениях катакомбного типа // СА. – 1961. – № 2. – С. 49-65.

Клейн Л.С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и культуры. – 1962. – № 2. – Вып. 4. – С. 74-87.

Клейн Л.С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / ЛО ИА АН СССР. – Ленинград, 1968.

Ковалева И.Ф. Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья // Древности Степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С. 35-45.

Ковпаненко Г.Т., Черних Л.А. Похоронения катакомбной культуры на Південному Бузі // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 47-61.

Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). – Санкт-Петербург: Европейский дом, 2005.

Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА. – 1971. – № 177. – С. 75-91.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток): дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 799 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 879.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. Бабина, Водяна и Соболева могилы. – Киев: Издательский дом «Стилос», 2005.

Нечитайло А.Л., Бунятян Е.П. Курганный комплекс близ с. Чкалово // Курганы степного Крыма. – Киев: Наук. думка, 1984. – С. 6-41.

Оленковський М.П., Пустовалов С.Ж. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. – Вип. 3: Пам'ятки енеоліту та ранньої бронзи. – Херсон: Розмножувальна дільниця Херсонської бібліотеки, 1993.

Остапенко М.А. Грунтовый могильник у б. Ушвывой на о. Хортица // ДСПК. – Вып. IV. Запорожье, 1983. – С. 123-128.

Отрощенко В.В. Проблемы периодизации культур средней та поздней бронзы юга Восточной Европы (культурно-стратиграфические сопоставления). – Киев: Киевский национальный университет им. Т. Шевченка, 2001. – 288 с.

Погорелов В.И. Петропавловский грунтовый могильник эпохи бронзы на реке Толучеевке // Проблемы археологического изучения Дно-Волжской лесостепи. – Воронеж: Воронежский госпединститут, 1989. – С. 97-107.

Полин С.В., Дараган М.Н., Черных Л.А. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА НАНУ в 2017 году. Раскопки курганов у г. Покров (бывший г. Орджоникидзе) Днепропетровской области на территории Пригородного (бывшего Менжинского) с/с Никопольского района в зоне перспективного развития Северного карьера Покровского (бывшего Орджоникидзевского) ГОКа. – НА ИА НАНУ. – № 2017/без №.

Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 24. – Москва: Госиздат, 1955. – 180 с.

Пустовалов С.Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. – Київ: Укрвузполіграф, 1991. – С. 104-122.

Пустовалов С.Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // ДСПК. – Вып. V. – Запорожье, 1005. – С. 21-32.

Пустовалов С.Ж. Социальный лад катакомбного общества северного Причорномор'я. – Киев: Шлях, 2005. – 412 с.

Пустовалов С.Ж., Степанова М.О. Динамика численности степного населения Украины по материалам курганных могильников // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: материалы международной археологической конференции (г. Тирасполь, 10-14 октября 1994 г.). – Тирасполь: ИПП «Типар», 1994. – С. 100-102.

Рассамакин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н.э. – Ч. II: Каталог. Таблицы // Archäologie in Eurasien. – Bd. 17. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004.

Савовський І.П. Археологічні розвідки в районі с. Балки на Запоріжжі // Археологія. – 1977. – № 24. – С. 96-100.

Самар В.А. Курган срубного времени из Приазовья // ДСПК. – Вып. XI. – Запорожье, 1991. – С. 125-136.

Санжаров С.Н. К вопросу о культурно-хронологическом членении катакомбных памятников Северского Донца // СА. – 1991. – № 3. – С. 5-19.

Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. – Луганск: Вид-во Суну ім. В. Даля, 2001.

Санжаров С.Н. Позднекатакомбные погребения в ямах Северского Донца // МДАСУ. – № 4. – Луганськ: Вид-во Суну ім. В. Даля, 2005. – С. 127-136.

Санжаров Н.С., Привалова О.Я. О памятниках Богдановского грунтового могильника // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докл. областной научно-практической конференции. – Луганск: Луганская правда, 1990. – С. 107-108.

Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. – Москва: Координационно-методический центр прикладной этнографии Института этнологии и антропологии РАН, 1996. – 182 с.

Тоцев Г.Н. О грунтовых могильниках катакомбной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: материалы международной археологической конференции (г. Тирасполь, 10-14 октября 1994 г.) – Тирасполь: ИПП «Типар», 1994. – С. 102-103.

Тоцев Г.Н. Грунтовый могильник катакомбного времени на Мамай-горе // ДСПК. – Вып. V – Запорожье, 1995. – С. 32-40.

Трифонов В.А. Степное Прикубанье в эпоху неолита – средней бронзы (периодизация) // Древние культуры Прикубанья. – Ленинград: Наука, 1991. – С. 92-166.

Фисенко В.А. Племена катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / ИА АН СССР (Ленинградское отделение). – Ленинград, 1967.

- Черных Л.А., Дараган М.Н.** Курганы эпохи энеолита – бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка // Курганы Украины. – № 4. – Киев; Берлин: «Видавец Олег Філюк», 2014.
- Черных Л.А., Николова А.В.** Курганы эпохи энеолита-бронзы у с. Первомаевка на Херсонщине // ДАЗ. – № 20. – Вінниця: Вид-во ДонНУ ім. В. Стуса, 2016. – С. 103-161.
- Шаповалов Г.И.** Гидроархеологические исследования на р. Днепр у острова Хортица // АО 1971 года. – Москва: Наука, 1972. – С. 395-396.
- Шаповалов Т.О., Телегін Д.Я.** Матеріали епохи міді-бронзи Донецького музею // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 86-88.
- Шапошникова О.Г.** Могильники эпохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі // АПУ. – Т. X. – Київ, 1961. – С. 3-11.
- Шапошникова О.Г., Бодянский О.В.** Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. – 1970. – № XXIV. – С. 112-118.
- Шапошникова О.Г.** Об одной группе керамики из верхнего слоя Михайловского поселения // СА. – 1970. – № 4. – С. 180-183.
- Шапошникова О.Г., Бодянский О.В., Щепинский А.А.** Звіт про роботу Дніпропетровського загону Дніпровської експедиції за 1957 р. – НА ИА НАНУ. – № 1957/106.
- Шапошникова О.Г. и др.** О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингула / О.Г. Шапошникова, В.С. Бочкарев, И.Н. Шарафутдинова // Древности Поингулья. – Киев: Наук. думка, 1977. – С. 7-36.
- Шапошникова О.Г. та ін.** Нові пам'ятки доби міді-бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї / [О.Г. Шапошникова, І.М. Шарафутдінова, С.В. Смирнов, В.І. Нікітін] // АДУ в 1969 році. – Вип. IV. – Київ, 1972. – С. 39-41.
- Шилов Ю.А.** Нижнее Поднепровье в сер. III – сер. II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Институт археологии АН УССР. – Киев, 1982.
- Bunjatian K.P. et al.** Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dnepergebiet / K.P. Bunjatian, E. Kaiser, A.V. Nikolova // Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums. – Bd. 8. – Langenweissbach, 2006. – 298 S., 156 Abb.

References

- Artamonov M.I.** K voprosu o proiskhozhdenii skifov // VDI. – 1950. – № 2. – С. 37-47.
- Balakin S.A.** Okhoronni rozkopky poselennia ta pokhovan doby bronzy na Ihrenskom p-vi // Arkheolohiia. – 1982. – № 39. – С. 107-108.
- Berezanskaya S.S., Shaposhnikova O.G.** Recenziya: T.B. Popova. Plemena katakombnoj kul'tury // SA. – 1975. – № 2. – С. 270-275.
- Berezanskaya S.S. i dr.** Kul'tury epohi bronzy na territorii Ukrainy / [S.S. Berezanskaya, V.V. Otroshchenko, N.N. Cherednichenko, I.N. Sharafutdinova]. – Kiev: Nauk. dumka, 1986.
- Bratchenko S.N.** Katakombnye kul'tury Severskogo Donca i Severo-Vostochnogo Priazov'ya // Problemy ohrany i issledovaniya pamyatnikov arheologii v Donbasse: tez. dokl. konf. – Doneck, 1989. – С. 27-29.
- Bratchenko S.N.** Donetska rannokatakombna kultura rannoho etapu: u 2 ch. – Luhansk: Shliakh, 2001. – Ch. 1. – 76 s.
- Bratchenko S.N., Shaposhnikova O.G.** Katakombnaya kul'turno-istoricheskaya obshchnost' // Arheologiya Ukrainskoj SSR: v 3 t. – Т. 1. – Київ: Nauk. dumka, 1985. – С. 403-420.
- Viazmitina M.I.** Mohyl'nyk epokhy bronzy bilia s. Zolota Balka // АПУ. – Т. X. – Kyiv, 1961. – С. 64-74.
- Dremov I.I.** Belogorskiy gruntovyj mogil'nik katakombnoj kul'tury // Pervaya Kubanskaya arheologicheskaya konferenciya. – Krasnodar: Kubanskiy gosudarstvennyy universitet, 1989. – С. 45-47.
- Dremov I.I.** Gruntovye mogil'niki epohi srednej bronzy Belogorskoe I, II // Ohrana i issledovanie pamyatnikov arheologii Saratovskoj oblasti v 1995 godu. – Saratov, 1996. – С. 98-118.
- Evdokimov G.L.** O rannem etape katakombnoj kul'tury v Severnom Prichernomor'e // Problemy epohi bronzy Yuga Vostochnoj Evropy: tez. dokl. konf. – Doneck, 1979. – С. 45-46.
- Evdokimov G.L.** O kul'turno-hronologicheskikh razlichiyah pamyatnikov Nizhnego Podneprov'ya, Priazov'ya i Kryma // AIU v 1978-1979 gg.: tez. dokl. XVIII konf. Instituta arheologii AN USSR. – Dnepropetrovsk, 1980. – С. 48-50.

- Evdokimov G.L.** Nekotorye itogi izucheniya materialov Brilevskogo mogil'nika // Problemy skifosarmatskoj arheologii Severnogo Prichernomor'ya (k 100-letiyu B.N. Grakova). – Zaporozh'e, 1999. – S. 99-103.
- Egorov V.G.** Klassifikaciya kuril'nic katakombnoj kul'tury // Statistiko-kombinatornye metody v arheologii. – Moskva: Nauka, 1970. – S. 156-164.
- Zubar V.M., Litvinova L.H.** Roboty ekspedytsii «Slavutych» u 1978 r. // Arkheolohiia. – 1982. – № 38. – S. 110-112.
- Kiyashko A.V.** Proiskhozhdenie katakombnoj kul'tury Nizhnego Podon'ya. – Volgograd, 1999. – 183 s.
- Klejn L.S.** O tak nazyvaemyh yamnyh pogrebeniyah katakombnogo tipa // SA. – 1961. – № 2. – S. 49-65.
- Klejn L.S.** Kratkoe obosnovanie migracionnoj gipotezy o proiskhozhdenii katakombnoj kul'tury // Vestnik LGU. Seriya istorii, yazyka i kul'tury. – 1962. – № 2. – Vyp. 4. – S. 74-87.
- Klejn L.S.** Proiskhozhdenie doneckoj katakombnoj kul'tury: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk / LO IA AN SSSR. – Leningrad, 1968.
- Kovaleva I.F.** Katakombnye pogrebeniya Orel'-Samarskogo mezhdurech'ya // Drevnosti Stepnogo Podneprov'ya. – Dnepropetrovsk: DGU, 1982. – S. 35-45.
- Kovpanenko H.T., Chernykh L.A.** Pokhovannia katakombnoi kultury na Pivdennomu Buzi // Arkheolohiia. – 1984. – № 48. – S. 47-61.
- Korobkova G.F., Shaposhnikova O.G.** Poselenie Mihajlovka – etalonnyj pamyatnik drevneyamnoj kul'tury (ekologiya, zhilishcha, orudiya truda, sistemy zhizneobespecheniya, proizvodstvennaya struktura). – Sankt-Peterburg: Evropejskij dom, 2005.
- Leskov A.M.** Predskifskij period v stepyakh Severnogo Prichernomor'ya // MIA. – 1971. – № 177. – S. 75-91.
- Lytvynenko R.O.** Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok): dys. ... d-ra ist. nauk.: 07.00.04 / In-t arkheol. NANU. – K., 2009. – 799 s. – NA IA NANU. – F. 12. – Op. 2. – № 879.
- Mozolevskij B.N., Polin S.V.** Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. Babina, Vodyana i Soboleva mogily. – Kiev: Izdatel'skij dom «Stilos», 2005.
- Nechitajlo A.L., Bunyatyan E.P.** Kurgannaya gruppa bliz s. Chkalovo // Kurgany stepnogo Kryma. – Kiev: Nauk. dumka, 1984. – S. 6-41.
- Olenkovskij M.P., Pustovalov S.Zh.** Arkheolohichna karta Nyzhnodniprovskoho rehionu. – Vyp. 3: Pam'iatky eneolitu ta rannoi bronzy. – Kherson: Rozmnozhuvalna dilnytsia Khersonskoi biblioteki, 1993.
- Ostapenko M.A.** Gruntovyj mogil'nik u b. Ushvyvoj na o. Hortica // DSPK. – Vyp. IV. Zaporozh'e, 1983. – S. 123-128.
- Otroshchenko V.V.** Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia). – Kyiv: Kyivskij natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka, 2001. – 288 s.
- Pogorelov V.I.** Petropavlovskij gruntovyj mogil'nik epohi bronzy na reke Tolucheevke // Problemy arheologicheskogo izucheniya Dono-Volzhskoj lesostepi. – Voronezh: Voronezhskij gospedin-t, 1989. – S. 97-107.
- Polin S.V., Daragan M.N., Chernyh L.A.** Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoj ekspedicii IA NANU v 2017 godu. Raskopki kurganov u g. Pokrov (byvshij g. Ordzhonikidze) Dnepropetrovskoj oblasti na territorii Prigorodnogo (byvshego Menzhinskogo) s/s Nikopol'skogo rajona v zone perspektivnogo razvitiya Severnogo kar'era Pokrovskogo (byvshego Ordzhonikidzevskogo) GOKa. – NA IA NANU. – № 2017/bez №.
- Popova T.B.** Plemena katakombnoj kul'tury // Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. – Vyp. 24. – Moskva: Gosizdat, 1955. – 180 s.
- Pustovalov S.Zh.** Do rekonstruktsii sotsialnogo orhanizmu za materialamy katakombnykh pam'iatok Pivnichnogo Prychornomor'ia // Pokhvalnyi obriad davnoho naselennia Ukrainy. – Kyiv: Ukrvuzpolihraf, 1991. – S. 104-122.
- Pustovalov S.Zh.** O vozmozhnosti rekonstrukcii soslovno-kastovoj sistemy po arheologicheskim materialam // DSPK. – Vyp. V. – Zaporozh'e, 1005. – S. 21-32.
- Pustovalov S.Zh.** Sotsialnyi lad katakombnogo suspilstva pivnichnogo Prychornomor'ia. – Kyiv: Shliakh, 2005. – 412 s.
- Pustovalov S.Zh., Stepanova M.O.** Dinamika chislennosti stepnogo naseleniya Ukrainy po materialam kurgannykh mogil'nikov // Drevnejshie obshchnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo

Prichernomor'ya 5 tys. do n.e. – 5 v. n.e.: materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoy konferencii (g. Tiraspol', 10-14 oktyabrya 1994 g.). – Tiraspol': IPP «Tipar», 1994. – S. 100-102.

Rassamakin Yu.Ya. Azovo-Pontijskie stepi v epohu medi. Pogrebal'nye pamyatniki serediny V – konca IV tys. do n.e. – Ch. II: Katalog. Tablicy // Archäologie in Eurasien. – Bd. 17. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004.

Savovskiy I.P. Arkheolohichni rozvidky v raioni s. Balky na Zaporizhzhzi // Arkheolohiia. – 1977. – № 24. – S. 96-100.

Samar V.A. Kurgan srubnogo vremeni iz Priazov'ya // DSPK. – Vyp. XI. – Zaporozh'e, 1991. – S. 125-136.

Sanzharov S.N. K voprosu o kul'turno-hronologicheskom chlenenii katakombnyh pamyatnikov Severskogo Donca // SA. – 1991. – № 3. – S. 5-19.

Sanzharov S.N. Katakombnye kul'tury Severo-Vostochnogo Priazov'ya. – Lugansk: Vid-vo SUNU im. V. Dalia, 2001.

Sanzharov S.N. Pozdnekatakombnye pogrebeniya v yamah Severskogo Donca // MDASU. – № 4. – Luhansk: Vyd-vo SUNU im. V. Dalia, 2005. – S. 127-136.

Sanzharov N.S. Privalova O.Ya. O pamyatnikah Bogdanovskogo gruntovogo mogil'nika // Problemy issledovaniya pamyatnikov arheologii Severskogo Donca: tez. dokl. oblastnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Lugansk: Luganskaya pravda, 1990. – S. 107-108.

Smirnov A.M. Kurgany i katakomby epohi bronzы na Severskom Donce. – Moskva: Koordinacionno-metodicheskij centr prikladnoj etnografii Instituta etnologii i antropologii RAN, 1996. – 182 s.

Toshchev G.N. O gruntovyh mogil'nikah katakombnoj kul'tury // Drevnejšie obshchnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya 5 tys. do n.e. – 5 v. n.e.: materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoy konferencii (g. Tiraspol', 10-14 oktyabrya 1994 g.) – Tiraspol': IPP «Tipar», 1994. – S. 102-103.

Toshchev G.N. Gruntovyy mogil'nik katakombnogo vremeni na Mamaj-gore // DSPK. – Vyp. V – Zaporozh'e, 1995. – S. 32-40.

Trifonov V.A. Stepnoe Prikuban'e v epohu eneolita – srednej bronzы (periodizaciya) // Drevnie kul'tury Prikuban'ya. – Leningrad: Nauka, 1991. – S. 92-166.

Fisenko V.A. Plemena katakombnoj kul'tury Severo-Zapadnogo Prikaspiya: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk / IA AN SSSR (Leningradskoe otdelenie). – Leningrad, 1967.

Chernyh L.A., Daragan M.N. Kurgany epohi eneolita – bronzы mezhdurech'ya Bazavluka, Solenoi, CHertomlyka // Kurgany Ukrainy. – № 4. – Kiev; Berlin: «Vidavec' Oleg Filyuk», 2014.

Chernyh L.A., Nikolova A.V. Kurgany epohi eneolita-bronzы u s. Pervomaevka na Hersonshchine // DAZ. – № 20. – Vinnicya: Vid-vo DonNU im. V. Stusa, 2016. – S. 103-161.

Shapovalov G.I. Gidroarheologicheskie issledovaniya na r. Dnepr u ostrova Hortica // AO 1971 goda. – Moskva: Nauka, 1972. – S. 395-396.

Shapovalov T.O., Telehin D.Ya. Materialy epokhy midi-bronzы Donetskoho muzeiu // Arkheolohiia. – 1971. – № 1. – S. 86-88.

Shaposhnykova O.H. Mohylnyky epokhy rannoi bronzы na Nyzhnomu Dnipro // APU. – T. X. – Kyiv, 1961. – S. 3-11.

Shaposhnykova O.H., Bodianskyi O.V. Kapulivskyi eneolitychnyi mohylnyk na Nyzhnomu Dnipro // Arkheolohiia. – 1970. – № XXIV. – S. 112-118.

Shaposhnikova O.G. Ob odnoj gruppe keramiki iz verhnego sloya Mihajlovskogo poseleniya // SA. – 1970. – № 4. – S. 180-183.

Shaposhnykova O.H., Bodianskyi O.V., Shchepynskyi A.A. Zvit pro robotu Dnipropetrovskoho zahonu Dniprovskoi ekspeditsii za 1957 r. – NA YA NANU. – № 1957/10b.

Shaposhnikova O.G. i dr. O pamyatnikah epohi medi – rannej bronzы v bassejne r. Ingula / O.G. Shaposhnikova, V.S. Bochkarev, I.N. SHarafutdinova // Drevnosti Poingul'ya. – Kiev: Nauk. dumka, 1977. – S. 7-36.

Shaposhnykova O.H. ta in. Novi pam'iatky doby midi-bronzы v Pivnichno-Zakhidnomu Prychornomor'i / [O.H. Shaposhnykova, I.M. Sharafutdinova, S.V. Smyrnov, V.I. Nikitin] // ADU v 1969 rotsi. – Vyp. IV. – Kyiv, 1972. – S. 39-41.

Shilov Yu.A. Nizhnee Podneprov'e v ser. III – ser. II tys. do n. e. (issledovanie kul'turno-istoricheskogo processa): avtoref. diss. ... kand. ist. nauk / Institut arheologii AN USSR. – Kiev, 1982.

Bunyatian K.P. et al. Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dnepergebiet / K.P. Bunyatian, E. Kaiser, A.V. Nikolova // Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums. – Bd. 8. – Langenweissbach, 2006. – 298 S., 156 Abb.